

بسم الله الرحمن الرحيم

«مدد الأعلام الأوحدي في فقه الأحكام الجعفری علیہ السلام»

تقريرات خارج الفقه الجعفری
للأستاذ السيد محمود المددی الموسوی

كتاب الطهارة

فصل في الوضوء و احكامه و شرائطه

بتحرير الفقير مهدي بهرام بيگی

فصل فی الوضوء و احکامه و

شرائطه

۱ فصل فی افعال الوضوء

۲ الثالث مسح الرأس

...

صحبت ما در افعال وضوئی بود. فعل اول غسل الوجه بود و فعل دوم غسل الایدی بود من المرفق الی رؤس الاصابع رسیدیم به فعل سوم که مسح الرأس باشد.

دلیل الوجوب:

دلیل وجوب مسح الرأس چه می باشد؟

الكتاب: « وَ امْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَ ارْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ».

هم در کتاب آمده است: « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَ امْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَ ارْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ »^۲ و هم در روایات آمده است که بعضی از این روایات را بعدا خواهیم خواند و هم از مرحوم صاحب جواهر نقل

۱ دوشنبه ۹۷/۰۷/۰۲.

۲ شنبه ۹۸/۰۷/۰۶.

۳ سوره مبارکه مائده آیه شریفه ۶.

شده است اجماع مسلمین بر این مطلب است. نه تنها اجماع امامیه اجماع مسلمین است که در وضو مسح الرأس معتبر است.

...بما بقي من البلة في اليد...

وقتی که می خواهیم سرمان را مسح بکشیم باید با همان رطوبتی مسح بکشیم که در ید است که در مقابل این رطوبت در ید، دو رطوبت است:

یکی رطوبتی که در سایر اعضاء است مثلاً در قسمت ذراع ید است یا رطوبتی که در صورت است. پس یکبار مراد رطوبتی است که در سایر اعضاء است.

یکی رطوبتی که در خارج از این اعضاء است مثل رطوبتی که در شیر آب است مثلاً دستش را در زیر شیر آب بگیرد و مسح کند یا دستش را در آب رودخانه فرو برد و مسح کند.

آیا آنچه که معتبر در مسح سر است کدام است؟ مراد این است که از سایر اعضاء رطوبت نگیریم یا از خارج رطوبت نگیریم یا هر دو؟

بعضی گفته اند که مراد این است که رطوبت خارجی نباشد ولی از سایر اعضاء می توانیم رطوبت بگیریم و لو خود دست رطوبت دارد.

بعضی ها فرموده اند که نباید از رطوبت خارجی و نه از رطوبت سایر اعضاء استفاده کنیم بلکه باید از رطوبت کف دست استفاده کنیم.

الدليل على أن بلة المسح بالرأس لا بد أن لا يكون من البلة الخارجية:

انشاء الله در چند مسئله بعد این را سید متعرض می شوند که ما در آنجا این مطلب را توضیح می دهیم و معترض اقوال و قول خودمان می شویم. اما اینجا می فرمایند که باید این رطوبت، رطوبت دست باشد به صورت اجمال که آیا مراد این است که از سایر اعضاء هم نمی تواند رطوبت بگیرد یا خیر می تواند بلکه باید رطوبت خارجی نباشد.

الإجماع:

بعضی از علماء ما نسبت به این مسئله ادعای اجماع کرده اند مثل مرحوم شیخ در خلاف، صاحب غنیه، سید در انتصار، صاحب تذکره و بعضی دیگر از علماء. جماعتی از علماء در این مسئله ادعای اجماع کرده اند که باید مسح با رطوبت کف دست باشد فقط یک نفر استثناء شده است که مرحوم ابن جنید است که فتوای ایشان این بوده است که هم می توان با رطوبت کف دست و هم می توان با رطوبت خارجی مسح کرد. پس اجماعی داریم که از جماعتی از قدما و متاخرین نقل شده است.

الروایات:

روایاتی هم ذکر شده است که بخشی از این روایات را می خواهیم:

الرواية الأولى: صحيحة زرارہ:

روایت اول صحیح زرارہ است:

۱۰۲۱-۲-۱ و عَنْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ جَمِيعاً عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع أَلَا أَحْكِي لَكُمْ وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص... قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع- إِنَّ اللَّهَ وَتَرَّ يُحِبُّ الْوُتْرَ- فَقَدْ يُجْزِيكَ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثُ غُرَفَاتٍ وَاحِدَةً لِلْوُجْهِ وَ اثْنَتَانِ لِلذَّرَاعَيْنِ- وَ تَمْسُحُ بِلِلَّةٍ يُمْنَاكَ نَاصِيَتِكَ-....^۲

۱ (۵) - الکافی ۳- ۲۵- ۴.

۲ و هذا تمام الرواية: « أَلَا أَحْكِي لَكُمْ وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص- فَقُلْنَا بَلَى فَدَعَا بِقَعَبٍ فِيهِ شَيْءٌ مِنْ مَاءٍ- فَوَضَعَهُ بَيْنَ يَدَيْهِ ثُمَّ حَسَرَ عَنْ ذِرَاعَيْهِ- ثُمَّ غَمَسَ فِيهِ كَفَّهُ الْيُمْنَى- ثُمَّ قَالَ هَكَذَا إِذَا كَانَتْ الْكُفُّ طَاهِرَةً- ثُمَّ غَرَفَ مِلْأَهَا مَاءً- فَوَضَعَهَا عَلَى جَبِينِهِ ثُمَّ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ وَ سَدَلَهُ عَلَى أَطْرَافِ لِحْيَتَيْهِ ثُمَّ أَمَرَ يَدَهُ عَلَى وَجْهِهِ- وَ ظَاهِرُ جَبِينِهِ مَرَّةً وَاحِدَةً- ثُمَّ غَمَسَ يَدَهُ الْيُسْرَى فَعَرَفَ بِهَا مِلْأَهَا- ثُمَّ وَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُمْنَى- فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ- ثُمَّ غَرَفَ بِيَمِينِهِ مِلْأَهَا- فَوَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُسْرَى- فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ- حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ- وَ مَسَحَ مُقَدِّمَ رَأْسِهِ وَ ظَهَرَ قَدَمَيْهِ- بِلِلَّةٍ يَسَارِهِ وَ بَقِيَّةِ بِلَّةٍ يُمْنَاهُ قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع- إِنَّ اللَّهَ وَتَرَّ يُحِبُّ الْوُتْرَ- فَقَدْ يُجْزِيكَ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثُ غُرَفَاتٍ وَاحِدَةً لِلْوُجْهِ وَ اثْنَتَانِ لِلذَّرَاعَيْنِ- وَ تَمْسُحُ بِلِلَّةٍ يُمْنَاكَ نَاصِيَتِكَ- وَ مَا بَقِيَ مِنْ بِلَّةٍ يَمِينِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُمْنَى- وَ تَمْسُحُ بِلِلَّةٍ يَسَارِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُسْرَى- قَالَ زُرَّارَةُ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع- سَأَلَ رَجُلٌ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ وَضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص- فَحَكَى لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ. » وسائل الشيعة؛ ج ۱؛ ص ۳۸۷، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

ناصیه یعنی جلوی سر. خوب ظاهر این روایت این است که باید با بله کف دست باشد.

الرواية الثانية: صحيحة عمر بن أذينة:

روایت دوم، صحیح عمر بن اذینه است:

۱۰۲۴-۵-۱ و عَنْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَدِينَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي حَدِيثٍ طَوِيلٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ص قَالَ: لَمَّا أُسْرِيَ بِي إِلَى السَّمَاءِ أَوْحَى اللَّهُ إِلَيَّ يَا مُحَمَّدُ اذْنُ مِنْ صَادٍ- فَاغْسِلْ مَسَاجِدَكَ وَ طَهِّرْهَا وَ صَلِّ لِرَبِّكَ- فَدَنَا رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْ صَادٍ- وَ هُوَ مَاءٌ يَسِيلُ مِنْ سَاقِ الْعَرْشِ الْأَيْمَنِ- فَتَلَقَّى رَسُولُ اللَّهِ ص الْمَاءَ بِيَدِهِ الْيُمْنَى- ... ثُمَّ امْسَحْ رَأْسَكَ بِفَضْلِ مَا بَقِيَ فِي يَدِكَ مِنَ الْمَاءِ- ...

و رَوَاهُ الصَّدُوقُ فِي الْعِلَلِ كَمَا يَأْتِي فِي كَيْفِيَّةِ الصَّلَاةِ^۲.

با آن آبی که در دست باقی مانده است مسح بکش.

الرواية الثالثة مكاتبة ألى الحسن موسى إلى على بن يقطين:

روایت دیگری داریم که مکاتبه است. مکاتبه ابی الحسن موسی به علی بن یقطین در آن داستان معروفی که امام راهنمایی می کند که علی بن یقطین را که به روس عامه وضوء بگیرد و بعد از بر طرف شدن مورد و رفع خطر از ایشان، امام راهنمایی می فرمایند که به صورت عادی وضوء بگیرند در آن روایت داریم:

۱ (۲) - الکافی ۳ - ۴۸۵ - ۱.

۲ (۳) - یأتی فی الحدیث ۱۰ من الباب ۱ من أبواب أفعال الصلاة.

۳ و هذا تمام الرواية: « لَمَّا أُسْرِيَ بِي إِلَى السَّمَاءِ أَوْحَى اللَّهُ إِلَيَّ يَا مُحَمَّدُ اذْنُ مِنْ صَادٍ- فَاغْسِلْ مَسَاجِدَكَ وَ طَهِّرْهَا وَ صَلِّ لِرَبِّكَ- فَدَنَا رَسُولُ اللَّهِ ص مِنْ صَادٍ- وَ هُوَ مَاءٌ يَسِيلُ مِنْ سَاقِ الْعَرْشِ الْأَيْمَنِ- فَتَلَقَّى رَسُولُ اللَّهِ ص الْمَاءَ بِيَدِهِ الْيُمْنَى- فَمِنْ أَجْلِ ذَلِكَ صَارَ الْوُضُوءُ بِالْيُمْنَى- ثُمَّ أَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ أَنْ اغْسِلْ وَجْهَكَ- فَإِنَّكَ تَنْظُرُ إِلَى عَظْمَتِي- ثُمَّ اغْسِلْ ذِرَاعَيْكَ الْيُمْنَى وَ الْيُسْرَى فَإِنَّكَ تَلَقَّى بِيَدَيْكَ كَلَامِي- ثُمَّ امْسَحْ رَأْسَكَ بِفَضْلِ مَا بَقِيَ فِي يَدِكَ مِنَ الْمَاءِ- وَ رِجْلَيْكَ إِلَى كَعْبَيْكَ- فَإِنِّي أَبَارِكُ عَلَيْكَ- وَ أُوطِئُكَ مَوْطِئًا لَمْ يَطَّاهُ أَحَدٌ غَيْرُكَ.» وسائل الشيعة؛ ج ۱؛ ص ۳۹۰، شيخ حر عاملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱۱۷۳- ۳- ۱- مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ التُّعْمَانِ الْمُفِيدُ فِي الْإِرْشَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضْلِ أَنَّ عَلِيَّ بْنَ يَقْطِينٍ كَتَبَ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى ع... وَرَدَ عَلَيْهِ كِتَابُ أَبِي الْحَسَنِ ع ابْتَدَى مِنَ الْآنَ يَا عَلِيُّ بْنُ يَقْطِينٍ وَتَوَضَّأَ كَمَا أَمَرَكَ اللَّهُ تَعَالَى اغْسِلْ وَجْهَكَ مَرَّةً فَرِيضَةً وَ أُخْرَى إِسْبَاغاً^۱ وَ اغْسِلْ يَدَيْكَ مِنَ الْمِرْفَقَيْنِ كَذَلِكَ وَ امْسَحْ بِمَقْدَمِ رَأْسِكَ وَ ظَاهِرِ قَدَمَيْكَ مِنْ فَضْلِ نَدَاوَةٍ وَضُوءِكَ فَقَدْ زَالَ مَا كُنَّا نَخَافُ مِنْهُ عَلَيْكَ وَ السَّلَامُ^۲؛

این هم روایتی که دال است بر لزوم مسح به بله کف دست.

الرواية الرابعة الروايات البينانية:

روایات دیگری داریم که در السنه فقهاء معروف شده است به روایات بیانیه که امام علیه السلام کیفیت وضوء رسول الله صلی الله علیه و آله را بیان کرده اند و راوی کیفیت صحیح و مأمور به که وضوء امام علیه السلام باشد، را بیان کرده اند که هر دو دخیل است در وجه تسمیه به روایات بیانیه.

فی بعضها: «مسح رأسه بما بقي في يده»:

در بعضی روایات است: «مسح رأسه بما بقي في يده» از اینکه امام علیه السلام وضوء می گرفتند و تعلیم می کرد و راوی ذکر می کرده است این راوی نشان دهنده عنایت راوی است به وضوء حضرت علیه السلام.

۱ (۳) - ارشاد المفید ۲۹۴.

۲ (۴) - اسباغ الوضوء - المبالغة فيه و اتمامه. (لسان العرب ۸ - ۴۳۳).

۳ (۵) - فی هذا و الذي قبله اعجاز ظاهر و مثلها كثير (منه قده).

۴ و هذا تمام الرواية: «يَسْأَلُهُ عَنِ الْوُضُوءِ فَكَتَبَ إِلَيْهِ أَبُو الْحَسَنِ ع - فَهَمَّتْ مَا ذَكَرْتَ مِنَ الْإِخْتِلَافِ فِي الْوُضُوءِ وَ الَّذِي أَمُرُكَ بِهِ فِي ذَلِكَ أَنْ تُمَضِّمَ ثَلَاثًا وَ تَسْتَنْشِقَ ثَلَاثًا وَ تَغْسِلَ وَجْهَكَ ثَلَاثًا وَ تُخَلِّلَ شَعْرَ لِحْيَتِكَ وَ تَغْسِلَ يَدَيْكَ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثَلَاثًا وَ تَمْسَحَ رَأْسَكَ كُلَّهُ وَ تَمْسَحَ ظَاهِرَ أُذُنَيْكَ وَ بَاطِنَهُمَا وَ تَغْسِلَ رِجْلَيْكَ إِلَى الْكَعْبَيْنِ ثَلَاثًا وَ لَا تُخَالِفَ ذَلِكَ إِلَى غَيْرِهِ فَلَمَّا وَصَلَ الْكِتَابُ إِلَى عَلِيِّ بْنِ يَقْطِينٍ - تَعَجَّبَ مِمَّا رَسَمَ لَهُ أَبُو الْحَسَنِ ع فِيهِ مِمَّا جَمِيعُ الْعَصَابَةِ عَلَى خِلَافِهِ ثُمَّ قَالَ مَوْلَايَ أَعْلَمُ بِمَا قَالَ وَ أَنَا أُمْتَلِلُ أَمْرَهُ فَكَانَ يَعْمَلُ فِي وَضُوءِهِ عَلَى هَذَا الْحَدِّ وَ يُخَالِفُ مَا عَلَيْهِ جَمِيعُ الشَّيْعَةِ امْتِثَالًا لِأَمْرِ أَبِي الْحَسَنِ ع - وَ سَعِيَ بَعْلِي بْنِ يَقْطِينٍ إِلَى الرَّشِيدِ - وَ قِيلَ إِنَّهُ رَافِضِيٌّ فَأَمْتَحَنَهُ الرَّشِيدُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُ فَلَمَّا نَظَرَ إِلَى وَضُوءِهِ نَادَاهُ كَذَبَ يَا عَلِيُّ بْنُ يَقْطِينٍ مَنْ زَعَمَ أَنَّكَ مِنَ الرَّافِضَةِ - وَ صَلَحَتْ حَالُهُ عِنْدَهُ وَ وَرَدَ عَلَيْهِ كِتَابُ أَبِي الْحَسَنِ ع ابْتَدَى مِنَ الْآنَ يَا عَلِيُّ بْنُ يَقْطِينٍ وَ تَوَضَّأَ كَمَا أَمَرَكَ اللَّهُ تَعَالَى اغْسِلْ وَجْهَكَ مَرَّةً فَرِيضَةً وَ أُخْرَى إِسْبَاغاً وَ اغْسِلْ يَدَيْكَ مِنَ الْمِرْفَقَيْنِ كَذَلِكَ وَ امْسَحْ بِمَقْدَمِ رَأْسِكَ وَ ظَاهِرِ قَدَمَيْكَ مِنْ فَضْلِ نَدَاوَةٍ وَضُوءِكَ فَقَدْ زَالَ مَا كُنَّا نَخَافُ مِنْهُ عَلَيْكَ وَ السَّلَامُ». وسائل الشيعة: ج ۱؛ ص ۴۴۴، شيخ حر عاملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

و فی بعض آخر «لم يعدهما في الإناء»:

در بعضی دیگر دارد «لم يعدهما في الإناء»:

١٠٢٥- ١-٦- ١ و عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ يُونُسَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِيهِ
وَجَمِيلٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: حَكَى لَنَا أَبُو جَعْفَرٍ ع وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَدَعَا بِقَدَحٍ ٢... ثُمَّ مَسَحَ بِمَا بَقِيَ
فِي يَدِهِ رَأْسَهُ وَ رِجْلَيْهِ - وَلَمْ يُعِدَّهُمَا فِي الْإِنَاءِ. ٣

یعنی امام علیه السلام دست خودشان را به داخل اناء بر نگرداندند یعنی با ماء خارجی مسح نکشید.

و فی بعضها «أنه لم يجدد ماء»:

و در روایت دیگر هم داریم: انه لم يجدد ماء:

١٠٣٠- ١١- ٤ و عَنْ الْمُفِيدِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ
مُحَمَّدٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنِ ابْنِ أَذِينَةَ عَنْ بُكَيْرٍ وَ زُرَّارَةَ ابْنَيْ أَغَيْنٍ أَكْثَمًا سَأَلَا أَبَا جَعْفَرٍ ع عَنْ
وَضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَدَعَا بِطَشْتٍ ٤.... ثُمَّ مَسَحَ رَأْسَهُ وَ قَدَمَيْهِ إِلَى الْكَعْبَيْنِ بِفَضْلِ كَفِّهِ لَمْ يُجَدِّدْ
مَاءً. ٥

١ (٤) - الكافي ٣- ٢٤- ١ و التهذيب ١- ٥٥- ١٥٧.

٢ (٥) - في نسخة التهذيب ١- ٥٥- ١٥٧ زيادة- من ماء فادخل يده اليمنى، (منه قده).

٣ و هذا تمام الرواية: « حَكَى لَنَا أَبُو جَعْفَرٍ ع وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَدَعَا بِقَدَحٍ فَأَخَذَ كَفًّا مِنْ مَاءٍ - فَأَسْدَلَهُ عَلَى وَجْهِهِ - ثُمَّ مَسَحَ وَجْهَهُ مِنَ الْجَانِبَيْنِ جَمِيعاً - ثُمَّ أَعَادَ يَدَهُ الْيُسْرَى فِي الْإِنَاءِ - فَأَسْدَلَهَا عَلَى يَدِهِ الْيُمْنَى - ثُمَّ مَسَحَ جَوَانِبَهَا - ثُمَّ أَعَادَ الْيُمْنَى فِي الْإِنَاءِ - فَصَبَّهَا عَلَى الْيُسْرَى - ثُمَّ صَنَعَ بِهَا كَمَا صَنَعَ بِالْيُمْنَى - ثُمَّ مَسَحَ بِمَا بَقِيَ فِي يَدِهِ رَأْسَهُ وَ رِجْلَيْهِ - وَلَمْ يُعِدَّهُمَا فِي الْإِنَاءِ. » وسائل الشيعة : ج ١ : ص ٣٩٠، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ١٤٠٩ ق.

٤ (٥) - التهذيب ١- ٥٦- ١٥٨، والاستبصار ١- ٥٧- ١٦٨.

٥ و هذا تمام الرواية: « أَكْثَمًا سَأَلَا أَبَا جَعْفَرٍ ع عَنْ وَضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَدَعَا بِطَشْتٍ أَوْ بَتُورٍ فِيهِ مَاءٌ فَغَسَلَ كَفَّيْهِ - ثُمَّ غَمَسَ كَفَّهُ الْيُمْنَى فِي التُّورِ - فَغَسَلَ وَجْهَهُ بِهَا - وَ اسْتَعَانَ بِيَدِهِ الْيُسْرَى بِكَفِّهِ عَلَى غَسْلِ وَجْهِهِ - ثُمَّ غَمَسَ كَفَّهُ الْيُمْنَى فِي الْمَاءِ فَاعْتَرَفَ بِهَا مِنَ الْمَاءِ - فَغَسَلَ يَدَهُ الْيُمْنَى مِنَ الْمِرْفَقِ إِلَى الْأَصَابِعِ - لَا يَرُدُّ الْمَاءَ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ - ثُمَّ غَمَسَ كَفَّهُ الْيُمْنَى فِي الْمَاءِ فَاعْتَرَفَ بِهَا مِنَ الْمَاءِ - فَأَفْرَغَهُ عَلَى يَدِهِ الْيُسْرَى مِنَ الْمِرْفَقِ إِلَى الْكَفِّ - لَا يَرُدُّ الْمَاءَ إِلَى الْمِرْفَقِ - كَمَا صَنَعَ بِالْيُمْنَى - ثُمَّ مَسَحَ رَأْسَهُ وَ قَدَمَيْهِ إِلَى الْكَعْبَيْنِ بِفَضْلِ كَفِّهِ لَمْ يُجَدِّدْ مَاءً. » وسائل الشيعة : ج ١ : ص ٣٩٢، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ١٤٠٩ ق.

این تعابیر هم لا اقل اشعار دارد که مسح باید به بله کف دست باشد به بله وضوئی باشد.

الروایات الدالة على جواز المسح بالبله الخارجية: لا إعتبار بها لإعراض المشهور و إرتكاز قدماء الإصحاب على خلافها.

خوب ما در مقابل روایاتی داریم که می گوید که مسح به بله خارجی مانعی ندارد. به یک روایت اشاره می کنیم که موثق ابی بصیر است:

۱۰۶۰ - ۴ - ۱ و عَنْهُ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ شُعَيْبٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ مَسْحِ الرَّأْسِ قُلْتُ أَمْسَحُ (بِمَا عَلَى يَدَي) ۲ مِنَ النَّدَى رَأْسِي قَالَ لَا بَلْ تَضَعُ يَدَكَ فِي الْمَاءِ ثُمَّ تَمْسَحُ. أَقُولُ: يَأْتِي وَجْهُهُ ۳. ۴

به قرینه این روایات این «لا» در کلام امام (ع) را حمل کردیم بر کراهت یعنی افضل افراد وضوء و مسح، مسح به بله خارجی از دست است. امام (ع) می فرمایند: دست را در آب فرو ببر و بعد مسح کن این ماء می شود ماء خارجی. این روایت نشان می دهد که مسح به بله وضوئی لازم نمی باشد بلکه فرد افضلش این است که ما با رطوبت خارجی استفاده کنیم برای مسح سر. ۵

ان قلت:

این روایت را حمل می کنیم بر تقیه.

قلت:

۱ (۷) - التهذيب ۱ - ۵۹ - ۱۶۴، والاستبصار ۱ - ۵۹ - ۱۷۴.

۲ (۸) - في المصدر - بما في يدي.

۳ (۱) - يأتي في ذيل الحديث الآتي.

۴ وسائل الشيعة: ج ۱؛ ص ۴۰۸، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۵ در بعد از کلاس نهایه روز شنبه ۹۸/۰۷/۲۷ اشاره فرمودند این بنا بر فرض حجیت است که حمل بر کراهت کردیم و الان هم قائلیم که لسان هر دو روایت به گونه ای است که اگر حجت و معتبر بود به جمع عرفی حمل بر کراهت می شود.

ما حمل بر تقیه را قبول نکردیم و این را قبلا هم گفتیم که در احکام اصلا جای تقیه نمی باشد در مواردی که اتفاق مسلمین بر بطلان بوده است امام علیه السلام تقیه نکردند مثل مسح بر رجلین یک مورد تقیه هم نداریم. بله در باب شیخین تقیه می کردند.

یا در باب ازدواج موقت تقیه نکردند. با اینکه هیچ یک از علمای اهل سنت قائل به این متعه نبوده اند و فقط به ابن عباس و ابن جنید نسبت داده اند که این ها هم از علمای اربعه ای که در زمان خودشان جا افتاده بودند، نبودند.

یا خمس فائده هیچ یک از علمای اهل سنت قائل به خمس فایده نبوده است و روایات ما هم نمی گوید خمس در فایده نبوده است. روایات ما در خمس فایده بوده است.

یک روایت تقیه ای هم نداشتیم.

لذا این روایت می گوید لا تضع یدک فی الماء ثم تمسح.

این اخبار در معارضه با آن اخبار از حجیت ساقط است به جهت آنکه آن اخبار هم به لحاظ کمی و کیفی بالاتر بوده است و هم به جهت اینکه اجماع نشان می دهد که ارتکاز قدمای از اصحاب بر این مطلب بوده است و غیر ابن جنید کسی فتوا نداده است به جواز مسح به بله خارجی؛ لذا این روایات اعتباری به آنها نمی باشد به عبارت دیگر همه اصحاب و مشهور از علمای ما از عمل به این روایت و امثال آن اعراض کردند و در اصول گفتیم روایت معرض عنه حجت نمی باشد لذا این روایات حجت نمی باشند. پس آن روایاتی که دارد که باید مسح سر به بله وضوئی باشد به آن روایات اخذ می کنیم و خصوصا اجماع به معای ارتکاز قدماء اصحاب ما که بر لزوم مسح به بله و رطوبت وضوئی باشد خود همان ارتکاز کافی است که فقیه به آن استناد کند و فتوا دهد.

این اجماعی که داریم در بله وضوئی در مقابل بله خارجی است و قول ابن جنید که مخالف است گفته است به بله خارجی می تواند وضوء بگیرد.

این هم راجع به امر دوم که باید این مسح به بله وضوئی باشد.

نکته:

فقهاء قائل شده اند که آیه شریفه اطلاق دارد: «و امسحوا برئوسکم» این وامسحوا برئوسکم اعم از بله وضوئی و خارجی است و به این روایات اطلاق آیه را قید زده اند از اطلاق آیه به این روایات خاصه رفع ید کرده اند. ما ها از کسانی هستیم که تقیید و تخصیص آیه را قبول نکردیم و در این مورد هم اصلاً اطلاق آیات را قبول نکردیم و گفتیم آیات در مقام اجمال است نه در مقام تفصیل می گوئیم نسبت به بله وضوئی و یدی و خارجی ساکت است یکی از افعال وضوء مسح الراس است این را فقط می گوید اما به چه کیفیتی این را اصلاً در مقام بیان نمی باشد.

...و يجب أن يكون على الربع المقدم من الرأس

فلا يجزي غيرُه - ...

وقتی می خواهیم مسح کنیم باید به ربع مقدم مسح کنیم. سر را به چهار قسمت تقسیم کرده اند. مقدم الراس که جلوی سر باشد و یکی پشت سر که موخر الراس است یکی ایمن و ایسر راس که راست و چپ سر باشد راس که می گویند، این از الفاظ مشترک است^۲ یکبار می گویند سر و مراد بالای سر است، یکبار می گویند سر و مراد قسمت خاصی است مثلاً می گوید می خواهم سرم را بتراشم مراد قسمتی است که مو دارد. خوب دقت کنید قسمتی که مو دارد را به چهار قسم تقسیم کرده اند گفته اند که اگر می خواهیم مسح کنیم به ربع مقدم باید مسح کرد. که همه قسمتهای این ربع مقدم را می توان مسح کرد و ممسوح سه ربع دیگر نباید باشد.

^۱ فرهنگ ابجدی متن ۱۵ جَزَأً - جَزْءًا الشَّيْءُ: آن چیز را به چند جُزء تقسیم کرد، - هُ بِالْشَيْءِ: او را به آن چیز قانع و راضی

کرد.

^۲ ظاهراً یک معنا بیشتر ندارد و استعمال در دیگر معانی از باب مجاز است و با قرائن مراد فهمیده می شود.

دلیل آن الممسوح لابد أن يكون من الربع المقدم:

دلیل چیست؟ روایت است.

الإجماع:

در این مسئله علاوه بر روایت عده ای از قدما و متأخرین از علماء ادعای اجماع کرده اند مثل مرحوم شیخ در خلاف و مرحوم سید در انتصار ابن زهره در غنیه و محقق در معتبر علامه در تذکره و صاحب مدارک ادعای اجماع کرده اند که این مسح راس باید بر مقدم راس باشد.

الروایات:

این مطلبی که ادعای اجماع شده است شاهی از روایات هم دارد:

در صحیح محمد بن مسلم داریم:

۱۰۶۶ - ۱ - ۱ - مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: مَسْحُ الرَّأْسِ عَلَى مُقَدِّمِهِ.^۲

یعنی محل مسح راس، مقدم و جلوی سر است.

الرواية المعارضة: صحيح الحسين بن أبي العلاء.

در مقابل روایت معارض داریم در این روایات موقف مسح به مقدم و موخر تحديد شده است.

در صحیح حسین بن ابی العلاء داریم:

۱ (۵) - التهذيب ۱ - ۶۲ - ۱۷۱، والاستبصار ۱ - ۶۰ - ۱۷۶.

۲ وسائل الشيعة؛ ج ۱؛ ص ۴۱۰، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱۰۷۱-۶-۱ و بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ فَضَالَةَ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْعَلَاءِ قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع امْسَحِ الرَّأْسَ عَلَى مُقَدِّمِهِ وَ مُؤَخَّرِهِ.

أَقُولُ: حَمَلَهُ الشَّيْخُ عَلَى التَّقْيَةِ وَ تَقَدَّمَ وَجْهَانِ فِي مِثْلِهِ فِي حَدِيثِ مَسْحِ الْأُذُنَيْنِ^۲.

الإحتمالان فی هذه الصحيحة:

در این روایت دو احتمال معنایی است:

الإحتمال الأول: التخيير بين الموقفين و المسح بأحدها مجزئ.

احتمال اول یعنی به مقدم یا موخر و پشت سر مسح کنی یعنی مخیری به هر دو موقف.

الإحتمال الثاني: مسح كليهما.

احتمال دوم این است که مسح کن هم بر مقدم و هم بر موخر فقط مقدم را مسح نکن بلکه موخر را هم مسح کن.
با این روایت چه کنیم؟

مناقشة: ليست بحجة للإعراض.

این روایت حجت نمی باشد.^۴ چون مشهور از این روایت اعراض کردند خلاف و انتصار و مدارک و تذکره و ... نقل کرده اند که اجماع است بر این که محل مسح مقدم الراس است.

۱ (۱) - التهذيب ۱ - ۶۲ - ۱۷۰.

۲ (۲) - تقدم في الحديث ۳ من الباب ۱۸ من هذه الأبواب.

۳ وسائل الشيعة: ج ۱؛ ص ۴۱۲، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۴ اشکال نشود که این روایت مجمل است و روایت مجمل که دیگر معارضه ندارد که بحث از اعراض شود این اشکال وارد نمی باشد چرا که در قدر متیقن آن که مسح بر مقدم و موخر با هم باشد با روایات قبل معارضه دارد.

...و الأولى و الأحوط الناصية

وهي ما بين البياضين من الجانبين فوق الجبهة...

سید می فرمایند اولی و احوط این است که در مقدم راس بر ناصیه که یک قسمت از مقدم راس است مسح بکشید ناصیه کجاست؟ اگر این رستنگاه را بگیرد و به جانبین بروید در دو طرف یک سفیدی و عقب رفتگی است که معمولاً در سرها است که اگر نباشد به طور فرضی می توان در نظر گرفت که اگر بخواهیم این دو عقب رفتگی را حساب کنیم کجا می شود؟ منتهی الیه این عقب رفتگی را با یک خط مستقیم به هم وصل کنید. این قسمتی که جلو می ماند به آن ناصیه می گویند. پس مقدم الراس می شود بالای سر و یک فرو رفتگی این طرف سر است و یک فرو رفتگی آن طرف سر است دو خط بکشید و این دو منتهی الیه فرو رفتگی ها را به هم وصل کنید قسمتی از سر که مو در آن است تا رستنگاه مو را ناصیه می گویند.

وجه الأحوطية: صحيحة زرارة.

سید می گویند که اولی و احوط این است که مسح را در اینجا بکشند یعنی در ناصیه دلیلش صحیح زراره بود:

۱۰۲۱-۲-۱ و عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ جَمِيعاً عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع أَلَا أَحْكِي لَكُمْ وُضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَقُلْنَا بَلَى فَدَعَا بِقَعْبٍ فِيهِ شَيْءٌ مِنْ مَاءٍ... قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - إِنَّ اللَّهَ وَتَرُّ يُحِبُّ الْوَتَرَ - فَقَدْ يُجْزِيكَ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثُ غُرَفَاتٍ وَاحِدَةٌ لِلْوَجْهِ وَ اثْنَتَانِ لِلذَّرَاعَيْنِ - وَ تَمْسَحُ بِبِلَّةٍ يُمْنَاكَ

۱ (۵) - الكافي ۳ - ۲۵ - ۴.

۲ (۶) - في نسخة الفقيه ۱ - ۳۶ - ۷۴ فقل له، (منه قده).

نَاصِيَتِكَ - ... قَالَ زُرَّارَةُ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - سَأَلَ رَجُلٌ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ وُضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَحَكَى لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ.^۱

چرا اولی است؟ چون در روایت امر به این مسح ناصیه شده است.

چرا احوط است؟ چون ناصیه مقدم راس است.

اگر وظیفه مقدم الراس باشد شما بر مقدم راس مسح کردید و اگر هم وظیفه مسح بر ناصیه باشد شما ناصیه را مسح کردید اما اگر بر مقدم راس مسح کنید و ناصیه را مسح نکنید این خلاف احتیاط است چرا که امکان دارد وظیفه شما ناصیه باشد.

اما وقتی که ما به کتب لغت مراجعه می کنیم ناصیه خیلی معنایش روشن نمی باشد اختلاف اقوال است:

یک قول همین است که مرحوم سید فرمودند: «ما بین النزعتین» را ناصیه می گویند کما اینکه در در تذکره مرحوم علامه و غیر آن آمده است: «أنها ما بین النزعتین».

بعضی ناصیه را به «مقدم الراس» تفسیر کرده اند که کل مقدم الراس ناصیه است که در تفسیر مصباح المنیر اینطور آمده است. ظاهر تفسیر بیضاوی هم که از مجمع البیان نقل شده است این است که «الناصية الشعر في مقدم الراس».

انصافش این است که معنای آن مجمل است اگر بخواهیم احتیاط کنیم بر همان بین النزعتین است که هم مقدم الراس است و هم ناصیه است چه ناصیه به معنای ما بین النزعتین باشد چه به معنای مقدم الراس باشد قطعاً ناصیه را مسح کرده است.

^۱ و هذا تمام الرواية: «أَلَا أَحْكِي لَكُمْ وُضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَقُلْنَا بَلَى فَدَعَا بِقَعَبٍ فِيهِ شَيْءٌ مِنْ مَاءٍ - فَوَضَعَهُ بَيْنَ يَدَيْهِ ثُمَّ حَسَرَ عَنْ ذِرَاعَيْهِ - ثُمَّ غَمَسَ فِيهِ كَفَّهُ الْيُمْنَى - ثُمَّ قَالَ هَكَذَا إِذَا كَانَتْ الْكُفُّ طَاهِرَةً - ثُمَّ غَرَفَ مِلْأَهَا مَاءً - فَوَضَعَهَا عَلَى جَبِينِهِ ثُمَّ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ وَ سَدَلَهُ عَلَى أَطْرَافِ لِحْيَتِهِ ثُمَّ أَمَرَ يَدَهُ عَلَى وَجْهِهِ - وَ ظَاهِرُ جَبِينِهِ مَرَّةً وَاحِدَةً - ثُمَّ غَمَسَ يَدَهُ الْيُسْرَى فَغَرَفَ بِهَا مِلْأَهَا - ثُمَّ وَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُمْنَى - فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ - ثُمَّ غَرَفَ بِيَمِينِهِ مِلْأَهَا - فَوَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُسْرَى - فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ - حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ - وَ مَسَحَ مُقَدِّمَ رَأْسِهِ وَ ظَهَرَ قَدَمَيْهِ - بِلِلَّةٍ يَسَارِهِ وَ بَقِيَّةِ بِلَّةٍ يُمْنَاهُ قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - إِنَّ اللَّهَ وَثَرٌ يُحِبُّ الْوَثَرَ - فَقَدْ يُجْزِيكَ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثُ غُرْفَاتٍ وَاحِدَةً لِلْوَجْهِ وَ اثْنَتَانِ لِلذَّرَاعَيْنِ - وَ تَمَسُّحُ بِلَّةٍ يُمْنَاكَ نَاصِيَتِكَ - وَ مَا بَقِيَ مِنْ بِلَّةٍ يَمِينِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُمْنَى - وَ تَمَسُّحُ بِلَّةٍ يَسَارِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُسْرَى - قَالَ زُرَّارَةُ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - سَأَلَ رَجُلٌ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ وُضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَحَكَى لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ». وسائل الشيعة؛ ج ۱؛ ص ۳۸۷، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱...و یکفی المسمى

و لو بقدر عرض إصبع واحدة أو أقل...

خوب حالا اگر بخواهیم سرمان را مسح کنیم طولا و عرضا باید به چه مقدار مسح کنیم؟ می فرمایند در ناحیه عرض مسمای مسح کافی است و لو عرض مسح به مقدار یک انگشت باشد یا حتی کمتر از یک انگشت باشد مثلا به مقدار یک سانتی متر یا کمتر باشد مثلا اگر ما سرمان را با نوک انگشتان مسح کنیم همین مقدار برای عرض مسح کافی است.

دلیل الکفایة:

خوب علت این که این مقدار کفایت می کند چه می باشد؟

الإجماع:

خوب ما در بین متقدمین و متوسطین و متأخرین علمایی را داشتیم که در مسئله دعوی اجماع کرده اند در این کفایت مثل مرحوم شیخ در کتاب تبیان مرحوم اردبیلی در کتاب آیات الاحکام گفته است اجماع علمای امامیه است که در عرض، مسمای مسح کافی است.

الروایة:

اما به لحاظ روایات ما روایاتی داریم که اقتضاء دارد که این مقدار کافی است که به دو روایت اشاره می کنیم:

روایت اول صحیح زراره از ابی جعفر (ع):

۱۰۷۳-۱-۱- مُحَمَّدٌ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عَ لَا تُخْبِرُنِي مِنْ أَيْنَ عَلِمْتَ وَ قُلْتَ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ ... فَقَالَ وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ - فَعَرَفْنَا حِينَ قَالَ بِرُؤُسِكُمْ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ لِمَكَانِ الْبَاءِ ثُمَّ وَصَلَ الرَّجُلَيْنِ بِالرَّأْسِ^۲ كَمَا وَصَلَ الْيَدَيْنِ بِالْوَجْهِ فَقَالَ وَ أَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ^۳ - فَعَرَفْنَا حِينَ وَصَلَهُمَا بِالرَّأْسِ أَنَّ الْمَسْحَ عَلَى بَعْضِهِمَا - ثُمَّ فَسَّرَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِلنَّاسِ فَضَيَّعُوهُ الْحَدِيثَ^۴.

خوب در روایت است: «أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ» خوب این اطلاق دارد که عرضا یک انگشت باشد یا اقل. روایت گفته است بعض الرأس که کافی است خوب بعض الرأس به چه مقدار؟ اطلاق دارد.

ان قلت: این روایت در مقام بیان از مقدار مسح لازم نمی باشد؟

قلت: ظاهرش این است که در مقام بیان مقدار لازم مسح است که آن مقدار بعض الرأس است و این بعض الرأس اطلاق دارد. ما در مقام تحدید ممسوح می باشیم و این روایت هم در مقام بیان مقدار ممسوح است.

&&& این بحث شده است که آیا از باء فهمیده می شود یا خیر و گفته اند مراد از این باء مشخص نمی باشد ما گفتیم مهم برای ما دلالت روایت شریفه می باشد و درست

۱ (۷) - الفقیه ۱ - ۱۰۳ - ۲۱۲، و یأتی ذیلہ فی الحدیث ۱ من الباب ۱۳ من أبواب التیمم.

۲ یعنی رجلین را عطف بر رؤس کرد.

۳ (۵) - المائدة ۵ - ۶.

۴ (۶) - فی نسخة - وصلها، (منه قده).

۵ (۷) - فی نسخة - بعضها، (منه قده).

۶ و هذا تمام الرواية: « قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عَ لَا تُخْبِرُنِي مِنْ أَيْنَ عَلِمْتَ وَ قُلْتَ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ وَ بَعْضُ الرَّجُلَيْنِ فَضَحَكَ فَقَالَ يَا زُرَّارَةُ قَالَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص - وَ نَزَلَ بِهِ الْكِتَابُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لِأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ فَاعْسِلُوا وُجُوهَكُمْ - فَعَرَفْنَا أَنَّ الْوَجْهَ كُلَّهُ يَنْبَغِي أَنْ يُغْسَلَ ثُمَّ قَالَ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمِرْفَقِ - فَوَصَلَ الْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ بِالْوَجْهِ فَعَرَفْنَا أَنَّهُ يَنْبَغِي لَهُمَا أَنْ يُغْسَلَا إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثُمَّ فَصَلَ بَيْنَ الْكَلَامِ فَقَالَ وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ - فَعَرَفْنَا حِينَ قَالَ بِرُؤُسِكُمْ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ لِمَكَانِ الْبَاءِ ثُمَّ وَصَلَ الرَّجُلَيْنِ بِالرَّأْسِ كَمَا وَصَلَ الْيَدَيْنِ بِالْوَجْهِ فَقَالَ وَ أَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ - فَعَرَفْنَا حِينَ وَصَلَهُمَا بِالرَّأْسِ أَنَّ الْمَسْحَ عَلَى بَعْضِهِمَا - ثُمَّ فَسَّرَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِلنَّاسِ فَضَيَّعُوهُ الْحَدِيثَ. » وسائل الشيعة : ج ۱ ؛ ص ۴۱۲، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

است بعضی اوقات اجمال عبارتی به روایت سرایت می کند اما در اینجا اجمال از باء به آیه شریفه سرایت پیدا نمی کند.

یک روایت و صحیحیه دیگر داریم از زراره و ابن بکیر که هر دو برادر می باشند و این روایت دلالتش بهتر است:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۴

۱۰۷۶-۲-۱- مُحَمَّدٌ بْنُ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ وَ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ زُرَّارَةَ وَ بُكَيْرِ ابْنِ أَبِي جَعْفَرٍ ع أَنَّهُ قَالَ فِي الْمَسْحِ تَمْسُحُ عَلَى النَّعْلَيْنِ وَ لَا تُدْخِلُ يَدَكَ تَحْتَ الشِّرَاكِ وَ إِذَا مَسَحْتَ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْسِكَ أَوْ بِشَيْءٍ مِنْ قَدَمَيْكَ مَا بَيْنَ كَعْبَيْكَ إِلَى أَطْرَافِ الْأَصَابِعِ فَقَدْ أَجَزَّاكَ.^۲

خوب این عبارت: « بِشَيْءٍ مِنْ رَأْسِكَ » اطلاق دارد و لو به مقدار عرض یک انگشت یا کمتر باشد این مقدار را هم می گیرد.

...و الأفضل بل الأحوط-

أن يكون بمقدار عرض ثلاث أصابع بل الأولى أن يكون بالثلاثة ...

ایشان می فرمایند افضل و احوط این است که عرضا به اندازه عرض سه انگشت باشد. و بعد می فرمایند که اولی این است که با سه انگشت باشد یعنی در اینجا دیگر رفت سراغ ماسح یعنی اگر با سه انگشت مسح کنید عرض به اندازه سه انگشت می شود.

۱ (۷) - التهذيب ۱ - ۹۰ - ۲۳۷.

۲ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

وجه الأولیة: فتوی جماعه من القدماء بوجوب هذا.

از مرحوم صدوق در فقیه و از مرحوم سید در خلاف و از مرحوم شیخ در کتاب عمل یوم و لیلة نقل شده ست که اینها هر کدام در یکی از کتب خودشان فتواداده اند که واجب است مسح به ثلاث اصابع مضمومه که مسح به سه انگشت مضموم باشد.

مستند هذا الفتوی: روایتان.

مستند اینها در این فتوا چه می باشد؟ دو روایت داریم:

روایت اول، روایت معمر بن عمر است:

۱۰۸۶-۵-۱ وَ عَنْهُمْ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ شاذَانَ بْنِ الْحَلِيلِ النَّيسَابُورِيِّ عَنْ مَعْمَرِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: يُجْزِي مِنَ الْمَسْحِ عَلَى الرَّأْسِ مَوْضِعُ ثَلَاثِ أَصَابِعٍ وَ كَذَلِكَ الرَّجُلُ.^۱

مجزی است از مسح موضع سه انگشت که این کلمه مجزی ظهور دارد که این اقل ما یصح است.

این در این روایت.

روایت دیگر صحیح زراره است:

۱۰۸۴-۳-۴ وَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع الْمَرْأَةُ يُجْزِيهَا مِنْ مَسْحِ الرَّأْسِ أَنْ تَمْسَحَ مُقَدَّمَهُ قَدْرَ ثَلَاثِ أَصَابِعٍ وَ لَا تُلْقِي عَنْهَا خِمَارَهَا.^۲

خوب این روایت در مورد زن است اما عرفیا و فقہیا احتمال فرق نمی دهیم در کیفیت مسح بین زن و مرد ارتکاز مومنین و متشرعه و فقهاء در این است که در کیفیت مسح بین مرد و زن فرقی نمی باشد.

^۱ (۹) - الکافی ۳ - ۲۹ - ۱.

^۲ (۱) - فی نسخة - الرجلین، (منه قدّه).

^۳ وسائل الشیعة؛ ج ۱؛ ص ۴۱۷، شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

^۴ (۷) - الکافی ۳ - ۳۰ - ۵ و التهذیب ۱ - ۷۷ - ۱۹۵ عن محمد بن یعقوب.

^۵ وسائل الشیعة؛ ج ۱؛ ص ۴۱۶، شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

خوب دقت کنید حالا برویم سراغ افضل:

افضل چرا؟ به خاطر این که در دو روایت تصریح شده است که به مقدار سه انگشت

باشد

احوط است به جهت اینکه جماعتی از علماء مثل مرحوم شیخ و سید و فتوا داده

اند.

وجه اولویه: چون فتوای این سه نفر این بود که به سه انگشت مضمومه باشد.

لذا نکته فضیلت و احوطیت و اولویت مربوط می شود به روایات و فتوایی که از

اینها رسیده است.

احوط مطابق با احتیاط است و احتیاط مستحب است و اولی اولویت به خاطر

فتواست افضل به خاطر روایت است. احوط و افضل ناظر به ممسوح بود و اولی ناظر

به ماسح است.

در ممسوح افضل است و احوط، اما افضل است چرا که در روایت آمده است و

احوط است چرا که فتوا داریم و در ماسح اولی است چرا که فتوا داریم. اولی و احوط

در اینجا به یک معناست اما یکی در مورد ممسوح و یکی در ماسح است.

ان قلت:

کما اینکه در زنها مستحب است که از داخل دست آب بریزند و مردها از بیرون

بگوئیم این هم مخصوص زنها باشد.

قلت:

این در حد موید خوب است اما چون ارتکاز است که فرقی بین زن و مرد نمی باشد

این روایت به حدی نمی باشد که جلوی ارتکاز را بگیرد.

این در عرض اما در طول چطور؟ چه مقدار مسح بکشیم؟

...و من طرف الطول أيضا يكفي المسمى...

این مقتضای اطلاق روایات است مثل صحیح زراره و بکیر: «اذا مسحت بشيء من رأسك» که اطلاق دارد هم عرض را می گیرد و هم طول.

...و إن كان الأفضل أن يكون بطول إصبع...

ایشان می فرمایند که مستحب در طرف طول به اندازه یک اصبع باشد دقت کنید در روایت نداریم به طول یک اصبع باشد تنها روایتی که داشتیم در عرض بود که گفته بود مستحب است به اندازه سه انگشت باشد آن ثلاثة اصابع را حمل کرده اند بر عرض و بعضی حمل کردند بر طول و بعضی عرض و طول گرفته اند و گفته اند آن سه انگشتی که گفته شده است تقریباً به اندازه یک انگشت است و الا روایتی نداریم که در طول به اندازه یک انگشت باشد.

...و على هذا فلو أراد إدراك الأفضل

ينبغي أن يضع ثلاث أصابع على الناصية ويمسح بمقدار إصبع من أعلى إلى الأسفل وإن كان لا يجب كونه كذلك فيجزئ النكس وإن كان الأحوط خلافه...

مرحوم سید می فرمایند که اگر کسی بخواهد افضل را درک کند اولاً بر ناصیه مسح کند و ثانیاً این عرض مسح به مقدار سه انگشت باشد ماسح با سه انگشت باشد و طول مسح به اندازه یک انگشت باشد و این مسح را از اعلی به اسفل انجام دهد. لذا باید از وسط مقدم راس به طرف رستگاه به طول و عرض سه انگشت با سه انگشت مسح کند این افضل افراد مسح راس است.

این فرعی که گفته اند همه را گفته بودیم فقط از اعلی به اسفل را نگفته بودیم. کذلک به اخیری بر می گردد یعنی از اعلی به اسفل لازم نمی باشد و بالعکس جایز است از پایین به بالا مسح می کنیم. اما احتیاط مستحب از اعلی به اسفل است. انشاء الله در کیفیت مسح می گویند هر جور مسح کنید کافی است از بالا به پایین بالعکس، از چپ به راست یا بالعکس، اریبی و مستقیم و دایره ای کفایت می کند و جایز است اما فعلاً بحث ما نکس در مقابل اعلی به اسفل است چرا می گوئیم از پایین به بالا جایز است؟

بعضی فتوا به اعلی به اسفل داده اند و بعضی احتیاط کرده اند؟

دلیل چه می باشد؟ جماعتی از فقها فتوا داده اند و جماعتی که نکس را اجازه داده اند تمسک کرده اند به اطلاق ادله گفته اند در ادله مسح جهت مسح تعیین نشده است مقتضای اطلاق این است که ما می توانیم از اعلی به اسفل یا بالعکس مسح کنیم روایتی هم داریم و آن روایت صحیح حماد بن عثمان است:

وسائل الشیعة؛ ج ۱؛ ص ۴۰۶

۱۰۵۴-۱-۱- مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَا بَأْسَ بِمَسْحِ الْوُضُوءِ مُقْبِلًا وَ مُدْبِرًا.^۲

مقبلاً یعنی از اعلی به اسفل و مدبراً یعنی از اسفل به اعلی. مقبلاً به طرف رو و مدبراً یعنی به طرف پشت سر. هر دو جایز است مقبلاً و مدبراً.

این حدیث دلالتش خوب است مشکل این روایت این است که حماد بن عثمان روایت دیگر هم دارد که در آن است لا بأس بمسح القدمین مقبلاً و مدبراً لا بأس بمسح الوضوء ندارد:

وسائل الشیعة؛ ج ۱؛ ص ۴۰۶

۱ (۶) - التهذيب ۱ - ۵۸ - ۱۶۱، والاستبصار ۱ - ۵۷ - ۱۶۹.

۲ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱۰۵۵-۲-۱ وَ هَذَا الْإِسْنَادُ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَا بَأْسَ بِمَسْحِ الْقَدَمَيْنِ مُقْبِلًا وَ مُدْبِرًا.^۲

کسانی مثل مرحوم حکیم استبعاد کرده اند این دو روایت دو روایت باشد و گفته اند یک روایت است و احتمال می دهیم در روایت یکی از اینها بود است لذا روایت می شود مجمل لذا به این حدیث نمی توان استناد کرد. مرحوم حکیم کآن دیده است سند یکی است و راوی یکی است باید روایت یکی باشد و فقط تفاوت در یک کلمه است.

مناقشة:

اشکالی شده است که چرا ما حتما بگوییم این دو یک روایت بوده است شاید از امام هر دو را شنیده است و هر دو را هم نقل کرده است. هر دو درست است نکته ای ندارد که روایت بگوییم اجمال دارد هر دو روایت از امام رسیده است هم به مسح وضوء و هم به مسح القدمین و ما به هر دو عمل می کنیم. لذا بنابراین به مقتضای روایت و اطلاق روایات وضوء می گوییم مسح هم می تواند مقبلا و هم مدبرا باشد. وجهی ندارد که بگوییم این دو روایت یکی باشد.

در روایت مرأه هم که آمده است دست زیر خمار کند ظاهرش این است که به زیر خمار مسح کند نه اینکه اول خمار را بلند کند دست را عقب ببرد و بعد مقبلا بکشد ارشاد به این دارد که مدبرا مسح کند. این روایت هم در حد موید خوب است.

لذا بنابراین هر دو جایز است مقبلا و مدبرا.

نکته:

در این فرع و فرعهای قبلی فقهاء همیشه به اطلاق آیه هم تمسک کرده اند گفته اند: «وامسحوا برئوسکم» اطلاق دارد چرا که قید ندارد. ما ها اطلاق را قبول نکردیم گفتیم آیات در مقام تفصیل و جزئیات نمی باشند و در مقام بیان اصل حکم هستند لذا

۱ (۷) - التهذيب ۱ - ۸۳ - ۲۱۷.

۲ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

اطلاق ندارند به اطلاق آیه نمی توان تمسک کرد بله به اطلاق روایات می توان تمسک کرد.

۱...و لا يجب كونه على البشرة

فيجوز أن يمسح على الشعر النابت في المقدم...

ایشان می فرمایند در مسح رأس لازم نمی باشد بر پوست سر مسح کند می تواند بر روی موی سر مسح کند و لو رطوبت این دست به سر نرسد.

دقت کنید در آیه شریفه آمده است و امسحوا برئوسکم در روایات هم آمده بود که بر مقدم رأس و ناصیه مسح شود غالب افراد مو دارند الا در مواردی که حلق کرده اند یا اصلع باشد اگر لازم بود این دست یا رطوبت دست به پوست رأس برسد باید شارع بیان می کرد از عدم بیان شارع و عدم بیان امام علیه السلام می فهمیم این معتبر نمی باشد و مسح بر مو کفایت می کند در اصطلاح این دلیل ما اطلاق مقامی است و الا دلیلی وجود ندارد که بر شعر جایز است در روایت آنچه آمده است بر رأس و مقدم الرأس و ناصیه مسح کنید و از آنجائی که نوعاً روی سر از مو خالی نمی باشد مشخص می شود که مسح بر مو کافی است و اگر کافی نبود وظیفه شارع این بود که بیان کند.

مو از اعضاء بدن نمی باشد مثلاً دست را در نظر بگیرید رأس رویش مو می باشد یکی از اجزاء رأس مو نمی باشد یکی از اجزاء دست مو نمی باشد لذا حائل نسبت به خود عضو حساب می شود لذا مراد از مقدم الرأس دیگر مراد شعر نمی باشد و اگر تطبیق هم شود این تطبیق می شود عرفی. لذا گفته شده است که در غُسل شستن مو نیاز نمی باشد با اینکه وظیفه ما شستن دست و رأس می باشد.

...بشرط أن لا يتجاوز مده عن حد الرأس

- فلا يجوز المسح على المقدار المتجاوز و إن كان مجتمعا في
الناصية و كذا لا يجوز على النابت في غير المقدم و إن كان واقعا على
المقدم...

سید می فرمایند وقتی ما در مقدم الرأس می توانیم بر شعر مسح کنیم به شرط این
است که این مو متعلق به مقدم الرأس باشد اما اگر مو از جای دیگر به مقدم الرأس بیاید
این کفایت نمی کند و اگر موی او بلند است که به بینی می رسد و آن را جمع کرده باشد
بر مقدم الرأس، مسح بر آن کفایت نمی کند.

چرا؟ چرا که مقدم الرأس باید مسح شود اعم از اینکه بشره یا شعر باشد حال اگر
شعر از جای دیگر باشد این به منزله حائل است و مقدم الرأس مسح نشده است. لذا
مسح بر مقدم الرأس باید باشد و بر موی اطراف یا متدلی اگر مسح کند کفایت نمی
کند. لذا باید بر مویی مسح شود که اگر به هر طرف شانه کنید از مقدم خارج نشود.

دلیل چیست؟ مرحوم صاحب مدارک و صاحب کشف اللثام گفته اند که اجماع
علماء ما است که بر این مو کافی نمی باشد پس این اجماع را داریم قطع نظر از این
اجماع ادعا شده ما بر مقدم الرأس مسح نکردیم چون گفتیم یا بر مقدم الرأس یا موی
نابت بر مقدم الرأس باید مسح شود اگر بر موی نابت در جای دیگر یا مجتمع متجاوز
از مقدم مسح کنیم بر مقدم الرأس مسح نکردیم و در واقع بر حائل مسح کردیم.

...و لا يجوز المسح على الحائل من العمامة

أو القناع أو غيرهما وإن كان شيئاً رقيقاً لم يمنع عن وصول الرطوبة

إلى البشرة...

می فرمایند که مسح علی الحائل و المانع جایز نمی باشد مثل عمامه و لو این عمامه آنقدر نازک است که رطوبت از عمامه به سر سرایت می کند. می فرمایند این کافی نمی باشد چرا که گفتیم رأس را باید مسح کرد فقط، این مسح بر حائل مسح بر رأس نمی باشد لذا دلیل لفظی این را نمی گیرد و اطلاق مقامی هم این مورد را نمی گیرد چرا که ما فقط در یک حائل اطلاق مقامی داشتیم که مو بود چرا که نوعاً روی سر مو است اما چنین اطلاق مقامی را در مورد عمامه و حائل دیگر نداریم لذا اگر بر عمامه مسح کند مسح الرأس صدق نمی کند.

...نعم في حال الاضطرار لا مانع من المسح على المانع

كالبرد أو إذا كان شيئاً لا يمكن رفعه...

می فرمایند که در صورت اضطرار اشکال ندارد مثل سرمای شدید یا در جائی که مانع و حائل مثل کلاه گیس به سر او چسبیده است و امکان رفع آن نمی باشد.

مسئله ای است که در آن تفصیل می دهیم و در بحث احکام الجبائر و وضوء جبیره ای مستقلاً این بحث و فروعش مطرح می شود که بحث از این فرع را موکول به محلش می کنیم.

...و يجب أن يكون المسح بباطن الكف...

مرحوم سید فرموده است که مسح باید به باطن کف دست باشد با پشت دست و ذراع و صاعد نمی تواند مسح کند یا به بغل دست نمی تواند مسح کند بلکه باید به باطن کف مسح کند اگر این فرع را دقت کنید در این فرع سید سه مسئله است:

فرع اول اینکه مسح باید به ید باشد نه به غیر ید.

فرع دوم اینکه باید این مسح به کف باشد نه غیر کف.

فرع سوم هم این است که باید این مسح به باطن کف باشد نه به ظاهر کف.

پس در این فرع سید سه مسئله را مندمج کرده است. ما هم این مسائل را به همین ترتیب بحث می کنیم:

المسئلة الأولى: أن المسح لا بد أن يكون باليد لا بسائر الأعضاء.

مسئله اول این است که حتما باید مسح به ید باشد.

مسح سر می تواند به غیر ید باشد مثلاً وضوء گرفتم و با یک قطعه چوب رطوبت کف دست را می گیرم و سرم را مسح می کنم. چرا مسح باید به ید باشد و به غیر ید مسح نکنیم؟ در آیه شریفه فرموده است: «و امسحوا برئوسکم بایدیکم» آیه گفته است که سر را مسح کنید اما نگفته است به دست مسح کنید؟! دلیل چیست؟ این دو دلیل دارد:

الدلیل الأول: انصراف الآية إلى «المسح باليد».

وجه اول این است که فهم عرفی این است که اگر قرینه ای نباشد آیه شریفه منصرف به مسح به ید است یعنی «و امسحوا بایدیکم» این فهم عرفی است و نکته این فهم عرفی این است که ابزاری که برای مسح در بدن انسان است دست انسان است اگر گفتیم

مستحب است که کعبه را مسح کند فهم عرفی این است که به ضریح و کعبه دست بکشد اما اگر کسی سینه و یا شکم و پیشانی را به ضریح بکشد این خلاف ظاهر این کلام است چرا که ظهور انصرافی دارد به دست.

الدلیل الثانی: دعوی الإجماع.

وجه دوم دعاوی اجماعی است که در مسئله شده است مرحوم صاحب حدائق فرموده است که عده ای ادعا کرده اند اتفاق بر این مسئله را یعنی این که باید مسح به ید باشد این اتفاقی بین اصحاب است و کسی در این مسئله مخالف نمی باشد و مرحوم شیخ در کتاب «الطهارة» گفته اند: «نفی الخلاف فیه نصا و فتوی» گفته است در این مسئله خلافی نمی باشد یعنی اتفاق بوده است که باید مسح سر به ید باشد. نه نصی بر خلاف و نه فتوایی بر خلاف است هر فتوایی که است بر این است که باید مسح سر به ید باشد.

المسئلة الثانية: أن المسح يجب أن يكون بالكف لا بظاهرة.

مسئله دوم هم این است که این مسح باید به کف باشد.

گفتیم باید این مسح به کف باشد از میچ تا سر انگشت را کف می گویند بر خلاف فارسی که باطن این قسمت را کف می گویند. در فارسی این عضو را کف نمی گویند بلکه داخلش را کف می گویند.

سید می فرمایند که حتما باید مسح به کف باشد به ذراع و بازو کافی نمی باشد باید حتما با کف دست باشد.

دلیل این مسئله چه می باشد؟

الدلیل الأول: فتاوی جماعه و الروایات البیانیه.

گفته اند دلیلش این است که جماعتی از علمای ما فتوا داده اند در مسح باید از کف استفاده شود در اخبار بیانیه هم که امام علیه السلام بیان کردند فعل پیغمبر صلی الله علیه و آله را، در آنجا هم آمده است با کف دست مسح کشیدند.

الدلیل الثانی: انصراف الادله إلى الکف للتعارف الخارجی.

و همچنین گفته اند که متعارف در خارج مسح با کف دست است می خواهیم لباس را و دیوار مسح کنیم با کف دست این کار می کنیم همان انصراف در اینجا هم است.

المسئله الثالثه: أن المسح بالکف لابد أن يكون بباطنه.

مسئله سوم این است که باید این مسح به باطن کف باشد با کنار و پشت دست نمی توان مسح کنیم باید حتماً با باطن باشد.

الدلیل: الإنصراف و التبادر من الدلیل للغلبه الخارجیه.

این دلیلش گفته اند که تبادری است یا به عبارت دیگر انصرافی است که منشأ آن غلبه خارجی است که این غلبه خارجی منشأ انصراف شده است.

مناقشة: الإنصراف للغلبه الوجودیه بدوی.

انصراف به خاطر غلبه وجودی محل اشکال است لذا بعضی از فقهاء گفته اند که بهتر است با کف دست باشد مثل مرحوم شهید اول حکایت شده است که در ذکری فرموده اند که الظاهر أن باطن الید اولی از این عبارت فهمیده می شود که مخیر بین باطن و غیر باطن است. و از غنیه ابن زهره نقل شده است الافضل أن يكون بباطن الید از این کلام هم فهمیده می شود که واجب نمی باشد و مخیر بین باطن و غیر باطن است. هر انصرافی را ما قبول نداریم بلکه باید انصرافی باشد که منشأ آن غلبه وجودی نباشد که به آن در اصطلاح انصراف بدوی می گویند یعنی به تأمل این انصراف از بین

می رود اما اگر به غلبه استعمال این انصراف باشد این انصراف مستقر است. این اقوال هم موید بر این مطلب است که غلبه ای نمی باشد که موجب ظهور شود نشان می دهد که ظهور تمام نمی باشد.

...و الأحوط أن يكون باليمنى...

این احتیاط سید احتیاط واجب است سید فتوا نداده است که با دست راست مسح کند اما فتوا هم نداده است که با دست چپ مجزی است.

فی المسئلة قولان:

در این مسئله دو قول است:

القول الأول: الوجوب و هو المنسوب إلى الإسكافي.

قول اول قول به وجوب است: قائل به این قول اسکافی است که موید آن صحیح زراره بود که داشت: «تمسح ببله یمناک ناصیتک»

می گوئیم در حد موید است چرا که ظهور در تعیین ندارد ولو از باب این است که انسان غالباً این کار را با دست یمین می کند یا لااقل با دست راست افضل است خلاصه تعیین را نمی توان فهمید.

القول الثاني: القول بالإستحباب.

قول دوم قول به استحباب است یعنی سر را به یکی از دو دست می تواند مسح کند اما مستحب است که با دست راست مسح کند. اینکه گفتیم مشهوری است از صاحب حدائق نقل شده است: «ظاهرهم الاتفاق علیه» بر این استحباب اتفاق است و تنها مخالف مرحوم اسکافی است و موید این مطلب اطلاق ادله مسح است که وجوب مسح به یمین را نفی می کند.

...و الأولى أن يكون بالأصابع.

بعد می فرمایند که بهتر است با انگشتان مسح کند و با کف دست مسح نکند
مستحب مسح به انگشتان است.
وجه این چه می باشد؟

وجه هذه المسئلة: فتوى جماعة من العلماء.

مرحوم صاحب حدائق نسبت داده است گفته است در نزد جمله ای از اصحاب ما
معتبر است که مسح به انگشت باشد وقتی این کلام را گفته است خوب است انسان
احتیاط کند ولی صاحب جواهر در مقام رد کلام ایشان گفته اند: «لم أقف على مصرح
به» در بین اصحاب من کسی را ندیدم که تصریح کند به این که مسح باید به اصابع باشد
فقط گفته اند باید به کف و کف یمنی باشد اما به اصابع باشد من در کلام اصحاب
ندیدم لذا فرمودند: «الأولى أن يكون المسح بالأصابع».

ضمن اینکه ما روایت بثلاث اصابع را داشتیم احتمال دارد که آن روایت در مقام
تحدید مقدار مسح باشد لذا دال بر استحباب نمی باشد البته می تواند این «الأولى» ناظر
به آن روایات هم باشد.

١مسألة ٢٤: في مسح الرأس لا فرق بين أن يكون طولا

أو عرضاً أو منحرفاً.

مرحوم سید می فرمایند که در مسح راس لازم نمی باشد که ما طولا مسح کنیم یا
از بالا به پایین مسح کنیم انحاء مسح همه جایز است لذا می توانیم از بالا به پایین، از
پایین به بالا، از راست به چپ، از چپ به راست یا حتی به صورت دایره ای مسح کنیم.

وجوه جواز المسح بأنحاء مختلفة:

به دو وجه استدلال شده است:

الوجه الأول: الإطلاق اللفظي للأدلة.

وجه اولی که گفته شده است اطلاق لفظی ادله است. گفته اند الفاضلی که در کتاب و سنت راجع به مسح الرأس آمده است قید نزده است که چطور مسح شود.

الوجه الثاني: الإطلاق المقامي في الشريعة.

وجه دوم اطلاق مقامی است یعنی اطلاق مقامی شریعت. ما در طول عصر معصومین علیهم السلام که بیش از دو قرن می باشد روایتی نیامده است که طولاً باید انجام شود و اگر معتبر بود باید یک جایی به آن اشاره می شد در حالیکه جایی به آن اشاره نشده است. از این اطلاق مقامی می فهمیم مسح به هر شکلی که اتفاق بیفتد کافی است. بله به صورت عادی و به طبعه افراد که مسح می کنند از بالا به پایی مسح می کنند این موافق با طبع است و لکن به هر صورتی انجام شود کفایت می کند.

بنا بر اطلاق مقامی که ما قبول کردیم و اطلاق لفظی طبق نظر مشهور - اگر اطلاقی را برای ادله مسح قبول کنیم یعنی اگر قبول کنیم این روایات در مقام بیان از این مطلب بوده اند، که ظاهراً در مقام بیان از این مسئله نبوده اند، - انسان می تواند به هر نحوی از انحاء مسح کند.

الرابع مسح الرجلين...

خوب می رسمیم به فعل چهارم از افعال وضوئی:
چهارمین فعل از افعال وضوئی مسح الرجلین است.

الأقوال فی المسئلة قولان: وجوب المسح عند الإمامية و وجوب الغسل عند العامة.

این فعل چهارمی وضو که مسح الرجلین است محل همان اختلاف معروف بین شیعه و اهل سنت است. اهل سنت معتقدند که فعل چهارم از افعال وضوء غسل الرجلین است و شیعه معتقد است که جزء اخیر وضوئی مسح الرجلین است لذا نزد فقهاء شیعه اگر کسی غسل الرجل کرد و مسح نکرد وضوء او باطل است و در بین علماء اهل سنت اگر کسی مسح کشید و غسل انجام نداد این وضوء باطل است هر یک از علمای هر دو فرقه وضوی طرف مقابل را باطل می دانسته اند. آیا در بین علماء کسی بوده است که قائل به تخییر بوده است یا خیر من نمی دانم احتمالش بوده است که کسی قائل به تخییر باشد ولی ما کسی را نمی شناسیم.

بله اگر به گونه ای مسح کنیم که غسل الرجلین و قدمین حاصل شود این مسح در نظر شیعه صحیح است چرا که در نظر شیعه مسح بشرط لا از غسل نمی باشد اگر غسل به بله وضوئی انجام شود کفایت می کند.

بله اگر کسی خواست بین هر دو نظر جمع کند اول باید مسح کند و بعد هر دو را غسل کند.

ما ها قائلیم که جزء اخیر وضوء مسح الرجلین است. دلیل ما چیست؟

أدلة القائلين بوجوب المسح و نحن منهم:

به دو دلیل استدلال شده است:

الدليل الأول: روايات الباب التي يكون عددها فوق الإستفاضة.

دلیل اول روایات است. بعضی از این روایات را قبلاً داشتیم مثل: «فامسح على رجلک» و بعضی را هم در ادامه خواهیم خواند. تعداد اینها خیلی زیاد است تا جائیکه از مرحوم سید در انتصار نقل شده است که ایشان فرموده است: «فانها اکثر من عدد الرمل و حصی» عدد آنها از عدد سنگریزه ها بیشتر است یعنی فوق تواتر است شاید این لسان، لسان مبالغه باشد اما تعداد آنها خیلی زیاد است فوق استفاضة است بعید نمی باشد که این مسئله از واضحات مذهب باشد.

الدليل الثاني: الكتاب.

دلیل دوم: آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ»^۱ ادعا شده است این آیه ظهور دارد در مسح الرجلین این آیه ای است که در ظهور آن بین اهل سنت و شیعه اختلاف است اهل سنت معتقد می باشند که ظهور در غسل الرجلین دارد و شیعه می گوید که در مسح الرجلین ظهور دارد.

خوب بینیم که ظهور در کدام دارد.

ابتداءاً قرائت آیه را نگاه کنیم:

المائدة ، الجزء ۶ ، الصفحة: ۱۰۸ ، الآية: ۶

الأقوال فی معطوف علیه «ارجلکم»: عطف علی «رئوسکم» عند الإمامیه و علی «وجوهکم» عند العامة.

اختلاف اینها در معطوف علیه می باشد. عامه معتقدند «ارجلکم» عطف بر «وجوهکم» می باشد و شیعه معتقد است بر «رئوسکم» عطف شده است یعنی «وامسحو بارجلکم».

أما الإختلاف فی إعراب «ارجلکم»: قرئ «أرجلکم» بالنصب و الجر.

اما در اعراب کلمه «ارجل» هم به کسر و هم به فتح قرائت شده است. از ابن کثیر و ابی عمرو و حمزه و عاصم در روایت ابی بکر، به کسر قرائت شده است. خوب اگر به کسر باشد عطف بر «رئوس» می باشد. واضح است که عطف بر «رئوس» است.

اما در روایت نافع و ابن عامر و کسائی و عاصم به روایت حفص به فتح «ارجلکم» قرائت شده است. کتاب قرآن موجود و رایج بین شیعه و عامه قرائت حفص از عاصم است لذا در این کتابهای موجود به فتح روایت شده است.

خوب اگر مفتوح باشد چطور عطف بر «رئوس» می باشد که مجرور است؟ گفته شده است بر محلش عطف شده است که مفعول باشد.

عامه که قرائت متعارف را که به فتح است، قبول دارند گفته اند عطف بر «وجوهکم» می باشد که منصوب است.

بنابراین قرائت حفص از عاصم فتح است و شیعه می گوید عطف بر محل «رئوس» شده است و فتحه گرفته است و عامه قائلند که عطف بر «وجوهکم» می باشد که صورت و دست و پاهایتان را بشوئید و رئوس را مسح کنید اما در نظر شیعه دست و صورت را بشوئید و سر و پاها را مسح کنید این معنای آیه است در نظر این دو گروه.

قيل عند القراءة بالكسر عطف على «وجوهكم» أيضا و لكن يجر للمجاورة.

بعضی از علمای عامه گفته اند که اگر «ارجلکم» به کسر باشد باز عطف بر «وجوهکم» می باشد در فتح که روشن است که عطف بر «وجوهکم» است اما گفته اند در صورت کسره هم عطف بر «وجوهکم» می باشد اما کسره گرفته است به خاطر مجاورت در بعضی جاها کلمه به خاطر مجاورت کسره می گیرد که در آن ضرب المثل معروف است: «جُحِرُ ضُبٍ خَرِبٍ» این «خرَب» وصف «جحر» است و می بایست ضمه بگیرد اما به خاطر مجاورت با «ضَب» کسره گرفته است اما در اصل این طور بوده است «جحرُ ضُبٍ خَرِبٌ».

و فيه حمل القرآن الفصح بل الأصح على الغريب من القراءة.

اشکال شده است که درست است که اینطور آمده است اما این قرائت فصیحی نبوده است و قرائت غریبی می باشد که ما اعراب را به جهت مجاورت بدهیم نمی توانیم کلام خداوند را بنا بر کسر، حمل بر قرائت غریب کنیم. در عین حال قرائت معروف به نصب است چه در نظر شیعه و چه در نظر عامه. ما با این حال عطف بر «رئوس» می گیریم بنا بر عطف بر محل.

قيل و إن كانت ظاهرة في الغسل لا يعمل به للروايات العديدة في وجوب المسح.

بعضی ها گفته اند اگر این آیه شریفه ظهور در غسل هم داشته باشد ما به خاطر این روایات عدیده و روایات کثیره که دال بر لزوم غسل می باشد، از این ظهور رفع ید می کنیم.

و فيه أن في الروايات المتواترة أن المنافي للآية الشريفة لا يؤخذ به.

اشکال شده است که اگر روایتی با ظاهر قرآن متناقض باشد علماء از آن روایت رفع ید می کنند ما روایات عدیده و متواتر داریم که اگر روایت بر خلاف ظاهر قرآن بود اعتبار ندارد و حجت نمی باشد.

بله در مواردی قبول کرده اند و آن موارد تخصیص و تقیید است که اگر آیه ای عام یا مطلق باشد و در سنت و خبر معتبر بر آن مخصص و مقیدی باشد، علماء از آن عموم و اطلاق قرآن رفع ید می کنند.

ان قلت:

اگر ادعای مرحوم سید در تواتر این روایات درست باشد آن هم می شود دلیل قطعی السند لذا با هم تعارض و تساقط می کنند.

قلت:

این از باب علم به خلاف است که از اماره به علم رفع ید می کنیم ظهور باقی است و لکن حجت نمی باشد. به عبارت دیگر یکبار از تواتر برای شما علم حاصل می شود که مسح لازم است در اینجا به خاطر این علم می گوییم این آیه ظهور در وجوب غسل دارد و لکن حجت نمی باشد.

اما یکبار می گوئید که به لحاظ سند هر دو قطعی است و لکن مدلول هر دو ظنی و ظاهر می باشند قطع به لزوم مسح نداریم آیه می گوید که غسل لازم است و روایت می گوید مسح لازم است، در اینجا حتما باید روایت را کنار بزنیم.

پس این را نمی توانیم بگوییم که ظهور در غسل دارد و از این ظهور به خاطر روایات رفع ید کنیم خیر در اینجا حتما باید روایات را کنار گذاشته و به ظاهر آیه اخذ کرد. لذا باید ببینیم که ظهور آیه شریفه در چیست؟

فی ظهور الآیه الشریفه: فیها ثلاثة احتمالات:

خوب حال ظهور این آیه در چیست؟ در مسح یا غسل؟

در مراد از این آیه سه احتمال است:

احتمال اول: ظهور در غسل داشته باشد.

احتمال دوم: ظهور در مسح داشته باشد.

احتمال سوم: آیه اجمال دارد نه ظهور در مسح دارد و نه ظهور در غسل.

الأحتمال الأول: الظهور فی وجوب الغسل كما يقول به العامة و لها مؤيدان:

در بین علمای عامه این است که ظهور در غسل دارد و معروف بین علمای امامیه ظهور در مسح است. قول سومی هم است که آیه اجمال دارد و در وظیفه باید رجوع کنیم به سنت.

کسانی که می گویند که ظهور در وجوب غسل دارد مؤید آنها چه می باشد؟ دو مؤید دارند:

المؤيد الأول للظهور فی وجوب الغسل: نصب كلمة «أرجلكم».

مؤید اول نصب کلمه «ارجل» است: «و امسحوا برئوسکم و ارجلکم» و اگر عطف بر «رئوس» بود می بایست مجرور شود.

المؤيد الثاني: أن تثنية «الكعبين» تناسب الغسل لا المسح الذي يكون على فوق القدم لا جانبه.

مؤید دوم کلمه «الكعبين» است دقت کنید در آیه غسل دارد: «فاغسلوا وجوهکم و ایدیکم الی المرافق» در آیه رجل دارد « و امسحوا برئوسکم و ارجلکم الی الکعبین»، دارد « الی الکعبین» نه الی الکعوب این هم مؤید بر این است که عطف بر وجوه است و مؤید غسل است. چطور؟ در کعب دو احتمال است:

احتمال اول این است مراد از «کعب» برجستگی روی پا باشد.

احتمال دوم این است که کعب به معنای مکان مرتفع است مراد دو قوزک پا می باشد.

می گوئیم اگر مراد از کعب برجستگی روی پا است کما اینکه جمعی از علمای شیعه می گویند، با توجه به اینکه هر پا یک کعب دارد به وحدت سیاق می بایست بگوید الی الکعوب کما اینکه هر دستی یک مرفق دارد اما آیه جمع آورد و گفت: «الی المرافق» و به همان صياغت می بایست بگوید: «الی الکعوب»

ان قلت:

اما اگر گفته شود که ما دو پا داریم و هر پا یک برآمدگی دارد لذا چون دو پا داریم گفته است: «الی الکعبین».

قلت:

این خلاف سیاق آیه شریفه است ما دو دست داریم و هر دستی یک مرفق دارد اما آیه نگفت الی المرفقین بلکه گفت: «الی المرافق» و ضمن اینکه این خودش فی نفسه بعید است چرا که ما هر پا را باید مسح کنیم تا برجستگی خودش نه هر پایی را تا برجستگی دو پا کشید.

لذا ظاهر کعب در دو قوزک طرفین پاست و در هر پایی هم دو قوزک است. این تحدید به کعبین تناسب دارد با غسل نه مسح چرا که قوزک ها در طرفین پا می باشد و تناسب با مسح ندارد روی پا نمی باشند که مسح شوند اما در غسل که باید همه قدمین شسته شود قوزک ها داخل در مغسول می باشند لذا تناسب با غسل دارد.

پس قرینه دوم در موید غسل، ذکر «کعبین» به صورت تشبیه است این هم موید غسل است.

ان قلت:

این بحثها مال زمانی است که مشخص شود که قرائت صحیح آیه به نصب بوده است نه به جر.

قلت:

قرائت معروف بین مسلمین که هم عامه و هم شیعه در آن اتفاق دارند نصب کلمه «ارجل» است. الان اینطور می باشد و الان داریم بحث می کنیم در اینکه اگر قرائت به نصب درست باشد، ظهور آیه شریفه در چه می باشد.

الاحتمال الثانی: الظهور فی وجوب المسح كما يقول به الإمامية.

احتمال دوم این است که این آیه شریفه ظهور در وجوب مسح داشته باشد.

مؤید هذا الإحتمال: عدم الفصل بالأجنبي.

برای این ظهور قرینه ای وجود دارد و آن اینکه اگر «ارجل» عطف بر وجوهکم باشد لازم می آید فصل به اجنبی مثل اینکه بگویید: «جائنی زید و رایت عمرو و بکر» و این «بکر» عطف بر «زید» در «جائنی زید» باشد. فصل به اجنبی خلاف قواعد محاوره عرفی است در آیه شریفه گفته شده است: «فاغسلوا و جوهکم و ایدیکم و امسحوا برئوسکم و ارجلکم» این «و امسحوا برئوسکم» اجنبی است این مؤید این است که عطف بر وجوه نمی باشد عطف بر «رئوس» است.

مناقشة: هذا الفصل للضرورة و هی أن عدم الفصل موجب للخلل فی الترتیب المعتبر فی الوضوء.

جواب داده شده است که این فصل ضرورت داشته است چرا که آیه شریفه در مقام بیان ترتیب بوده است که اول وجه بعد ید و بعد راس و بعد رجل لذا اگر این را مقدم می داشت و می گفت: فاغسلوا وجوهکم و ایدیکم و ارجلکم و امسحوا برئوسکم اینجا ظهور در این داشت که اول غسلها است و بعد مسح سر.

رد المناقشة: لا ضرورة و تکرار «اغسلوا» محصل للغرض و هو وجوب الترتیب.

در اینجا گفتیم ضرورتی نبوده است کافی بوده است که فاغسلوا تکرار می شده است این طور بود: «فاغسلوا وجوهکم و ایدیکم و امسحوا برئوسکم و اغسلوا ارجلکم» لذا نیاز به فصل به اجنبی نبوده است حتی اگر فارسی هم کنید و فصل دهید خوب در نمی آید.

این استهجان فصل به اجنبی قرینه است بر این که «ارجلکم» عطف بر «رئوس» است نه عطف بر «جوهکم».

پس دو مؤید داشتیم بر وجوب غسل و یک قرینه به نفع مسح.

الأحتمال الثالث و هو المختار: إجمال الآية.

خوب ظهور در کدام دارد؟ در نظر ما آیه شریفه اجمال دارد. چون هر کدام مویدی دارد مسح و غسل هر دو موید دارد یعنی ما با قرائت نصب نمی فهمیم آن جزء اخیر، مسح است یا غسل شاید همین اجمال باعث شده است که این اختلاف عظیم بین علمای عامه و شیعه واقع شود. لذا وقتی آیه شد مجمل رجوع می کنیم به سنت که سنت واضح و روشن داریم که جزء اخیر وضوء، مسح به رجل است. لذا ما از کسانی هستیم که گفتیم آیه شریفه ظهور در غسل ندارد کما اینکه ظهور در مسح هم ندارد نمی دانیم «ارجلکم» عطف بر «وجوهکم» است یا بر «رئوسکم».

لذا آیه می شود مجمل اما سنت قطعی داریم بر اینکه وظیفه در وضوء مسح است و غسل کافی نمی باشد. لذا دلیل اول که روایات باشد را قبول کردیم.

ضمن اینکه ارتکاز قوی قدماء از علمای ما بر وجوب مسح است کسی از علمای اصحاب فتوا نداده است وظیفه، غسل الرجلین است علمای متصل به عصر معصومین علیهم السلام اتفاق داشته اند وظیفه لزوم مسح است.

این ارتکاز هم نشان دهنده این است که ارتکاز قطعی اصحاب بر وجوب مسح بوده است و درست است که عامه مخالف بودند و خود همین اثر دارد که این ارتکاز شکل گیرد اما این ارتکاز آن قدر واضح و قطعی و قوی می باشد که احتمال نمی دهیم ارتکاز اصحاب بر وجوب غسل بوده است.

پس ما می گوییم وظیفه مسح است و آیه شریفه مجمل است و سنت ظاهر داریم در این که وظیفه غسل است.

۱... من رءوس الأصابع إلى الكعبين

خوب حالا که باید پا را مسح کنیم چه مقدار را باید مسح کنیم؟ کدام قسمت پا را باید مسح کنیم؟ تمام پا را باید مسح کنیم یا بخشی از پا را؟ یک بحث طولی است و یک بحث عرضی است. مرحوم سید ابتدائاً بحث طولی مسح را مطرح می کند اما بحث عرضی مسح را بعد مطرح می کند. علاوه بر طول جهت مسح هم هست که باید مشخص شود. پای ما ظاهر و باطن و دو طرف دارد وقتی می گوییم پا را باید مسح کشید کدام قسمت را باید مسح کنیم؟ ظاهر؟ باطن؟ هم ظاهر و هم باطن؟ طرفین نیاز است یا خیر؟ مرحوم سید در ما نحن فیه جهت مسح را مطرح نکرده است از اینکه طول مسح را مطرح کرده است جهت هم مشخص می شود.

گفته اند از نوک انگشت تا کعبین باید مسح کرد خوب کعبین در بالای پا است. حال مراد از کعبین چه می باشد بعداً خواهیم گفت بعضی گفته اند مراد برجستگی روی پاست و بعضی گفته اند مفصل بین قدم و ساق پا است و لکن هر کدام که مراد باشد از این کلام سید مشخص می شود که ظاهر پا باید مسح شود و اینکه گفته است از نوک انگشت تا خود کعبین مسح کند یعنی طولاً باید همه این مقدار را مسح کرد. عرض را بعد خواهیم گفت. لذا سید می فرمایند که از نوک انگشت تا کعبین این طول به تمامه باید مسح شود. این استیعاب لازم است که الان محل بحث ما می باشد.

پس دقت کنید یک بحث است که کجای پا را باید مسح کنیم؟ جهت مسح کجاست؟ ظاهر؟ باطن؟ جانب؟ یک بحث دیگر هم است که عرض و طول مسح چه مقدار باید باشد؟ مرحوم سید فقط طول و عرض را مطرح می کند و جهت را مطرح نمی کند اما از اینکه می گوید که از نوک انگشت تا کعبین این مشخص می شود که جهت مسح ظاهر پا است نه باطن و نه جانب پا.

دلیل وجوب الإستیعاب:

دلیل این فرمایش سید که باید روی پا مستوعبا مسح شود، چه می باشد؟

در مجموع اگر بخواهیم ادله را ذکر کنیم سه دلیل داریم:

الدلیل الأول: الإجماع أو الارتكاز.

دلیل اول: اجماع و ارتکاز. صاحب مفتاح الکرامه در مورد این مطلب که باید از نوک انگشت تا کعبین مسح شود و باید این منطقه مستوعب شود گفته است بر این مطلب ما اجماع داریم و این اجماع را نقل کرده است از سید در کتاب انتصار، از ابن زهره در غنیه، از خلاف شیخ، در سرائر، از منتهی، از تذکره. گفته است در این کتب نقل اجماع شده است و گفته است که باید مسح در طول مستوعب باشد یعنی از نوک انگشت تا کعبین مسح کنیم.

کسانی که این اجماع را قبول کردند می شود دلیل اول آنها. اما ما از این اجماع استفاده کردیم ارتکاز علمای قدیم را بر لزوم مسح در طول پا از نوک انگشت تا کعبین و از این ارتکاز کشف می کنیم ارتکاز اصحاب ائمه و از این ارتکاز کشف می کنیم رأی امام و معصوم علیه السلام را. ما ارتکازی هستیم.

الدلیل الثانی: صحیحۃ زرارة و بکیر:

دلیل دوم: صحیحۃ زراره و بکیر که معروف است به صحیحۃ اخوین چرا که زراره و بکیر هر دو برادرند و فرزند اعین می باشند:

۱۰۷۶ - ۴ - ۱ - مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ وَ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ زُرَّارَةَ وَ بُكَيْرِ ابْنِ أَعْيَنَ عَنْ

أَبِي جَعْفَرٍ ع أَنَّهُ قَالَ فِي الْمَسْحِ تَمْسُحُ عَلَى التَّغْلِيْنِ وَ لَا تُدْخِلُ يَدَكَ تَحْتَ الشِّرَاكِ وَ إِذَا مَسَحْتَ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْسِكَ أَوْ بِشَيْءٍ مِنْ قَدَمَيْكَ مَا بَيْنَ كَعْبَيْكَ إِلَى أَطْرَافِ الْأَصَابِعِ فَقَدْ أَجَزَّاكَ.^۱

از این روایت استفاده کرده اند که معتبر در مسح استیعاب در طول است از سر انگشتان تا کعبین.

مناقشة: أن فی «ما» فی «ما بین کعبیک إلى أطراف الأصابع» احتمالان فیصیر الصحیحة مجملۃ.

انصافش این است که این روایت اصلاً دلالت ندارد. چرا؟ دقت کنید در روایت دارد «بشیء من قدمیک ما بین کعبیک الى اطراف الأصابع» این «ما بین کعبیک الى اطراف الاصابع» در این «ما» دو احتمال است:

یک احتمال این است که بیان قدمیک باشد امام علیه السلام قدمیک را بیان می کند که مراد من از قدمیک ما بین الاصابع و کعبین است خوب اگر این مراد باشد خوب معلوم است که این دلالت بر استیعاب ندارد و مقداری از این موضع را مسح کند کفایت می کند. بشیء من قدمیک به بخشی از دو قدم است و قدم را تفسیر کرده است به ما بین کعبین و اصابع یعنی ممسوح را برای ما مشخص کرده است. این اگر «ما» بیان از قدمین باشد.

احتمال دوم این است که «ما» بیان از «شیء» باشد که آن شیء ما بین اصابع و کعبین است اگر این باشد اینجا می توان گفت که از آن استظهار کنیم که باید استیعاب طولی باشد اما اگر توجه کنید بیان شیء می تواند باشد که این شیء ما بین این دو باشد فرمود من الاصابع الى الکعبین فرمود شیء ما بین این دو است «ما بَيْنَ كَعْبَيْكَ إِلَى أَطْرَافِ الْأَصَابِعِ» لذا باز حتی اگر بیان از «بشیء» باشد استیعاب از آن فهمیده نمی شود. این می سازد با اینکه جزئی از این بین را مسح کنی. لذا اگر بیان شیء باشد باز می سازد با اینکه مقداری از این موضع را مسح کند.

ان قلت:

^۱ وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۴، شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

وقتی بیان «شیء» شد این بیان، شیء را تحدید کرده است و باید این مقدار را مستوعب مسح کنیم.

قلت:

سلمنا این روایت می شود مجمل چون نمی دانیم این «ما» بیان قدم است یا بیان «بشیء» است لذا به آن اخذ نمی شود چرا که ظهوری ندارد.

این وجه هم نا تمام است.

پس آن ارتکاز را قبول کردیم اما وجه دوم را قبول نکردیم.

الدلیل الثالث: عدم ذکر المبدأ فی الآیة ظاهر فی أنه فی مقابل الغایة المذكورة فی الممسوح.

وجه سوم: خود آیه دلالت دارد بر استیعاب طولی. به چه بیان؟ دارد «و امسحوا برئوسکم و ارجلکم» مسح کنید رؤوس و ارجل خود را. در این ارجل، غایت که کعبین باشد ذکر شده است این جمله «ارجلکم» یا عطف بر وجوه است یا عطف بر «رؤوس» است اما ظهور این غایت در مغسول است نه غسل، غایت ممسوح است نه مسح. اگر گفتیم عطف بر «وجوهکم» است غایت مغسول است و اگر گفتیم عطف بر «رئوسکم» است غایت ممسوح است اما غایت غسل و مسح نمی باشد. این ممسوح و مغسول غایتش کعبین است مبدأ مغسول و ممسوح کجاست؟ در آیه ذکر نشده است. در آیه دو احتمال بود: یکی غسل و یکی مسح تا کعبین در مرافق هم این را گفتیم که «الی المرافق» غایت غسل نمی باشد غایت مغسول می باشد کما اینکه عامه هم این «الی المرافق» را غایت مغسول قرار داده اند نه غایت غسل. وقتی غایت ممسوح و مغسول شد خوب مبدأ این مغسول یا ممسوح کجاست؟ ذکر نشده است این عدم ذکر یک ظهوری دارد که مبدأ طرف مقابل غایت است. که «طرف الأصابع» باشد. لذا مبدأ مغسول و ممسوح طرف الأصابع می باشد. لذا می توان از این آیه استفاده کرد که از یک طرف به خاطر ذکر غایت مغسول یا ممسوح و از طرف دیگر عدم ذکر مبدأ این مغسول و یا ممسوح

این آیه ظهور پیدا می کند در اینکه مبدأ طرف مقابل این غایت است که طرف الاصابع باشد. از آیه می توان فهمید این استیعاب طولی را. حال استیعاب طول در مسح یا غسل. لذا دلیل اول و سوم تمام و دلیل دوم نا تمام است. ما هم قائل به استیعاب در مسح رجل هستیم یعنی می گوییم باید از نوک انگشت تا کعبین مستوعبا مسح کشید. حالا کعبین کجاست بحث آن بعدا می آید.

لذا بعضی از علماء چون دلیل روشنی ندیده اند اصل مطلب برای آنها مورد تأمل واقع شده است لذا مرحوم شهید اول در کتاب ذکرى احتمال داده است عدم احتمال استیعاب طولی را و مرحوم صاحب ریاض نفی بعد کرده است و گفته اند: «لا یبعد عدم وجوب الاستیعاب» و مرحوم فیض صاحب مفاتیح جزم پیدا کرده است به عدم وجوب استیعاب اما غیر اینها بقیه علماء فتوا داده اند به وجوب استیعاب. ما استیعابی شدیم به ارتکاز و وجه سوم که ذکر غایت ممسوح و عدم ذکر مبدأ ممسوح بود.

ان قلت:

اجماع مرکب هم داریم بر استیعاب حال یا غسل استیعابی یا مسح استیعابی لذا بر استیعاب ما اجماع مرکب داریم.

قلت:

اتفاق اصلا دلیل نمی باشد نه دلیل منطقی نه دلیل شرعی تا به ارتکاز نیانجامد دلیلی بر اعتبار این اتفاق نداریم حال چه مرکب باشد چه بسیط.

ان قلت:

عدم فتوا به استیعاب این علمای مذکور مخل به این اجماع و ارتکاز می باشد.

قلت:

این علماء از متأخرین می باشند و از قدما نیستند لذا مخالفت اینها مخل به اجماع نمی باشد.

...و هما قبتا القدمین علی المشهور

و المفصل بین الساق و القدم علی قول بعضهم و هو الأحوط...

تا اینجا این استیعاب طولی را گفتیم حالا باید وارد بحث این شویم که کعبین کجاست؟ در بین علمای ما دو قول رایج است:

قول مشهور: برجستگی بالای پا.

قول غیر مشهور و بعض که مراد علامه باشد: که عبارت از مفصل است خط فرضی بین قدم و ساق جایی که قدم تمام می شود و ساق شروع می شود آن خط فرضی بین این دو منطقه را مفصل و کعب می گویند.

اما در بین متأخرین اگر دقت کنید کم کم گرایشی پیدا شده است به مفصل. اولین بار علامه بوده است که قائل شده است به اینکه مراد از کعبین مفصل بوده است. به صورت عادی شیعه تا مفصل مسح می کرده اند. ما تا زمانی که یادمان می آید تا مفصل به صورت عادی مسح کشیده می شد. مردم عادی اصلاً توجهی به مسئله شرعی نداشتند و این وضوء و نماز را از عمه و خاله و پدر و مادر یاد می گرفتند. ما قائلیم که تا مفصل می کشیدند خصوصاً اگر بخواهد نوک انگشتان به مفصل برسد از مفصل بالاتر می رفته است. بله معنا تا زمان مرحوم علامه برجستگی بوده است و اینطور معنا می کرده اند اما عمل غیر از معناست. مهم ارتکاز بر عمل است. اینها می گفتند برجستگی اما مهم این است که عمل بر چه بوده است. تازه خود مرحوم علامه هم گفته است که کسانی که گفته اند برجستگی مرادشان مفصل است. یعنی فکر نکنید مراد اینها این قبه روی پا است. لازم نمی باشد که نوک انگشت به مفصل برسد دو سانت که نوک انگشت را به طرف مفصل بیاوری انتهای دست به مفصل می رسد و لازم نمی باشد که خیلی هم به بالای مفصل برویم همینکه به مفصل رسیدیم کفایت می کند.

۱ مرحوم سید می فرمایند که احوط این است که تا مفصل مسح کنیم چرا که اگر مراد از کعب قدم باشد که تا قدم مسح کرده ایم و اگر مراد از کعب مفصل باشد باز به واجب عمل کرده ایم. این فرمایش مرحوم سید.

این کلمه «کعبین» در کلمات علماء نیامده است که دنبال تفصیل آن باشیم در آیه شریفه آمده است «الی الکعبین» دقت شود کعب معنایی دارد که آن معنا محل اختلاف و محل اشکال نمی باشد کعب عبارت است از مکان مرتفع لذا به کعبه اگر گفته می شود کعبه چرا که شیئی است مرتفع پس اصل معنای کعب محل اختلاف نمی باشد انما الکلام در این اس تکه مراد خداوند از کعبین که در آیه شریفه که تحدید به آن شد هاست مراد از یان کعب چه می باشد. مثل اینکه شخصی به شما می گوید رایت رجلا صباح الیوم در معنای رجل با هم اختلافی نداریم اما اختلاف می کنند که مراد متکلم از این رجلی که امروز دیده است کی بود؟ یکی می گوید زید است و یکی می گوید عمرو است ... در این مثال رجلا در معنای رجلا اختلاف ندارند اختلاف در مراد و مقصود متکلم از رجل است یا به عبارت دیگر اختلاف در این است که امروز چه کسی را دیده است. در ما نحن فیه آیه شریفه فرموده است: «الی الکعبین» تا بر جستگی مسح کنید اما مراد کدام برجستگی چه می باشد. اقوال در مسئله در این که مراد از برجستگی چه می باشد چهار قول است. وقتی خواستند توضیح دهند مراد از کعب در آیه شریفه.

قول اول:

گفته اند مراد از کعبین قوزک پا که هر پا دو قوزک دارد یکی در طرف چپ ساق پا و یک در جانب راست ساق پا الی الکعبین یعنی تا قوزک پا مسح کنید هر انسان در هر پای دو برجستگی دارد که در فارسی می گوئیم قوزک. آیه می فرمایند رجلین که می خواهید مسح کنید غایتش قوزک است و هر پا دو قوزک دارد یکی در سمت چپ و یکی در سمت راست ساق. این قولی است مشهور عند العامة. این قول اول.

قول دوم:

قولی است که از مرحوم علامه نقل شده است فرموده است مراد از برجستگی و کعب مفصل است خط موهوم بین مفصل و ساق. پس چرا کعبین گفت است هر انسانی در یک پا یک مفصل دارد چرا کعبین گفته شده است؟ به اعتبار دو پا گفته شده است کعبین چرا که هر انسانی دو پا دارد لذا به تبع دو مفصل دارد و در هر وضوء باید هر دو پا را مسح کند. بله انسانهایی که یک پا دارند آنها یک مفصل دارند اما به صورت متعارف هر انسانی دو پا و دو مفصل دارد.

قول سوم:

قول سوم از مرحوم شیخ بهائی است ایشان فرموده است که انسان یک ساق پا دارد همین از زانو تا قدم ساق پا گفته می شود بعد از این که ساق پا تمام می شود قدم است ایشان فرموده است بین استخوان قدم و بین استخوان ساق یک استخوانی واقع شده است که در واقع حائل بین این دو استخوان است و حالت نمی دایره دارد و این استخوان بین این قدم و ساق فاصله می شود و این دو استخوان بر هم واقع نمی شود. مرحوم شیخ بهائی فرموده است مراد از کعب این استخوان است که در دو پا دو کعب داریم یک کعب در پای یمین و یک کعب در پای یسار.

قول چهارم در مسئله:

قول مشهور است که گفته اند برجستگی روی پا و هر پا یک کعب دراد و مجموع دو پا دو کعب دارد. پس کعب برجستگی روی پا است این قول مشهور بین امامیه است بلکه این قول مشهور حتی ادعای اجماع هم شده است که اجماع اصحاب بر این است که مراد از کعب برجستگی بالای پا است.

پس اقوال در مسئله چهار قول شد.

اول عامه که قوزک پا شد و قول دوم قول علامه که مفصل پاست و قول سوم قول مرحوم شیخ بهائی که استخوان بین ساق و قدم و قول چهارم قول مشهور که برجستگی بالای پا باشد.

هر یک از این اقوال در بین علمای اهل تفسیر و لغت قائل و مویدی دارد و هر کس سعی کرده است قول خودش را مدلل یا موید کند به اموری که گفته شده است دلیل یا موید است.

ما به جای اینکه سراغ این ادله یا مویدات برویم اول برویم سراغ خود آیه که ببینیم که خود آیه به ظاهره مساعد با یکی از این اقوال می باشد یا خیر؟ در آیه شریفه بحث از معنای کعب نمی باشد چرا که مراد از کعب یعنی موضع مرتفع و بلند لذا هیچ زمانی دنبال این نباشیم مراد از کعب چه می باشد بلکه باید ببینیم که مقصود خداوندی روشن است یا خیر اگر ظهوری آیه داشته باشد که مراد چه می باشد دیگر نیاز به این دلائل و مویدات ندارد. ما قائلیم که در آیه ظهوری است که مراد قوزک پاست در آیه قرینه ای می باشد لذا مراد و ظهور در دو قوزک پا می باشد که قول عامه باشد.

آیه گفته است که وضوء رجل غایتش کعبین است این قرینه با توجه تشبیه کلمه کعبین است در آیه کعبین به تشبیه آمده اس تا از این تشبیه استفاده کردیم که مراد و مقصود از کعبین دو قوزک پاست ما چطور از این تشبیه این استفاده را کردیم؟ به دو قرینه:

قبل از ورود به دو قرینه نکته ای را اشاره کنیم: اقوال در مسئله چهار قول است بنا بر قول عامه در هر رجل ما دو کعب داریم هر انسان متعارفی در یک پا دو قوزک داریم اما بنا بر سه قول دیگر انسان در هر یک پا یکی است در مجموع دو پا دو کعب است. از این تشبیه چطور استفاده کردیم هر پا دو کعب دارد:

قرینه اول قرینه سیاق است اگر مقصود خداوند از کعب یکی از سه احتمال دوم تا چهارم باشد به سیاق آیه باید جمع می آمد کما اینکه در مرفق جمع آمده است در هر دست یک مرفق است اما با این وجود با صیغه جمع استفاده کرد گفت: «و ایدیکم الی

المرافق» و نگفت الی المرفقین و هر دست یک مرفق داشته است با توجه به سه مقصودی که گفته شده است هر پا یک کعب بیشتر ندارد مقتضای سیاق این بوده است که این هم به صیغه جمع بیاید و الی الکعوب بیاید. خوب به قرینه سیاق باید برویم سراغ کعبی که در هر پا دوتا است خوب کدام کعب در هر پا دو تاست؟ قول اول در مسئله که گفته بود که مراد از کعب قوزک پاست.

پس بنابراین اگر مراد کعبی بود که در هر پا یکی بود به قرینه سیاق مناسب بود که الی الکعوب بیاورد از اینکه الی الکعبین آورده است می فهمیم که اختلافی بین این دو است و اینکه در دست یکی مرفق است و در پا دو کعب است لذا مشخص می شود که مراد قوزک است.

قرینه دوم این است که آیه می گوید که پاها را تا قوزک وضوء دهید حال یا غسل که قول عامه است یا مسح که قول امامیه است آیه می گوید هر پا را وضوء دهید تا کعبین خوب این حکم انحلالی است هر پایی باید غسل یا مسح داده شود تک تک پاها باید مسح داده شود مگر معنا دارد که غایت وضوء پای راست کعب پای چپ باشد؟! الی الکعبین یعنی تا انتهای کعبین فرض این است که یکی در پای راست و یکی در پای چپ است بنا بر سه قول اخیر. مگر معنا دارد که پای راست غایتش مجموع کعب موجود در پای راست و کعب در پای چپ باشد؟! آیه می گوید غایت را کعبین قرار دهید مرافق گفتیم انحلالی است و ید هم انحلالی است لذا در انحلال می شود هر ید الی مرفق خودش درست است که هر مکلف چند دست ندارد اما خطاب به مکلف است و هر مکلف دو دست دارد و مرفق ناظر به ایدی است ایدی جمع است و مرفق جمع است و آیه می گوید که دست باید شسته شود این دست است و آن دیگری هم دست است وقتی گفت مرافق به اعتبار ایدی است یعنی کل ید یغسل الی مرفقه. در اینجا غایت رادو کعب قرار داده است موضوع را جمع آورده است ارجلکم گفته است هر رجلی یک وضوء دارد و بعد گفته است غایت این وضوء کعبین است یک کعبین در این پا و یک کعبین در پای دیگر. لذا اگر مراد کعب در هر پا باشد این معنای خوبی ندارد. اما اگر

گفتیم مراد دو قوزک پا باشد در مبحث گذشته گفتیم از آیه نمی توانیم استفاده کنیم که واجب غسل است یا مسح رجوع می کنیم به سنت که می گوید مسح که مسح ظاهر قدم باشد ظاهر قدم به چه مقدار؟ به مسمی آیه گفته است که غایت این مسح کعبین است و مسح البعض را از سنت گرفتیم آیه می گوید تا کعبین مسح کنیم. خوب در سنت فهمیدیم که لازم نمی باشد که تمام ظاهر مسح شود همین که مقداری از ظاهر پا مسح شود کافی است از این که گفته است کافی است استفاده می کنیم به مناسبت حکم و موضوع که بین این دو موضوع مسح کنید این مسمی را. گفتیم کعبین غایت قرار گرفته است از آیه نفهمیدیم اگر غسل بود روشن بود که از نوک انگشت تا قوزک پا که نهایتاً می شد دایره ای دور تا دور ساق پا یعنی تا آن دایره ای که دو طرف آن این دو قوزک است.

نسبت به مسح و غسل مجمل بود رجوع کردیم به سنت و حدیث از حدیث چه استفاده کردیم؟ مسح بعض روی پا کافی است وقتی می گویند دو قوزک غایت است متفاهم این است که خط فرضی بین این دو قوزک که مفصل باشد غایت است یعنی تا این خط فرضی باید این اقل المسح واقع شود. بله اشکال نداشت آیه می گفت که وقتی مسح می کنی باید به طوری مسح کنی که ماسح برسد به دو قوزک ما هم قبول می کردیم و قائل می شدیم اما این در آیه نیامده است آنیکه در آیه آمده فقط غایت ذکر کرده است اما این غایت مغسول است یا ممسوح در آیه نیامده است.

^۱ پس ما حصل این شد که در طول ممسوح باید از سر انگشتان تا مفصل مسح کنیم. چرا؟ چون کعبین که در آیه شریفه ذکر شده ست به معنای مفصل نمی باشد که مرحوم علامه ادعا کرده است مراد مفصل نمی باشد مرحوم علامه می گفت که مراد کعبین، دو مفصلی است که در پای چپ و راست است. گفتیم این معنا با کعبین متناسب نمی باشد چرا که در مفصل اصلاً برآمدگی نمی باشد بلکه مراد از کعبین این است که هر رجلی دو برآمدگی دارد لذا این می سازد با اینکه مراد دو قوزک پا باشد چرا که فقط قوزک است که در هر پا دوتا است و بقیه تفاسیر در هر پا یکی بود. آیه می فرماید که

غایت وضوءِ رجل کعبین است یعنی دو قوزک دو جانب پاست. اما اینکه وضوء رجل به چیست؟ به غسل یا مسح؟ در نزد عامه آیه دلالت دارد بر غسل الرجل و در نزد علمای امامیه دال بر مسح الرجل است در نظر ما آیه نسبت به مسح و غسل اجمال دارد. اما در سنت قطعی دلیلی داریم بر مسح الرجل نه غسل الرجل. خوب از آیه شریفه استفاده کردیم که این وضوء رجل غایتش دو قوزک پاست و از سنت استفاده کردیم وضوء رجل، مسح است و آن مسح مسح تمام ظاهر یا تمام ظاهر و باطن قدم نمی باشد بلکه یک بخش از ظاهر است و لو به عرض یک انگشت شما انگشتان را نوک انگشت پا بگذارید و تا مفصل بکشید کفایت می کند. از این که فهمیدیم این مقدار کافی است و مسح هم باید تا کعبین باشد، لذا مراد این خط فرضی بین دو قوزک است که این خط فرضی می شود مفصل. لذا اینها را دقت کنید مراد خداوندی از کعبین در آیه دو قوزک پاست که هر پایی دارای دو قوزک است. آیه فرموده است وضوء را تا این دو قوزک انجام دهید سنت گفته است وضوء در رجل مسح است و آن مسح تمام قدم نمی باشد بلکه مسح ظاهر قدم است و آن هم مسح تمام ظاهر قدم نه بلکه اگر با یک انگشت هم مسح کنید کفایت می کند.

پس بنابراین باید یک انگشت می توانی مسح بکشیم اما باید تا هر دو کعب باشد تا هر دو برآمدگی باشد یعنی خط موهوم فاصل بین این دو برآمدگی که این خط موهوم می شود مفصل این مختار است. پس مشخص شد که در مراد از کعبین با عامه موافقیم اما در نتیجه با علامه موافقیم نه با مشهور که علامه می فرمودید در طول باید مسح را از سر انگشت تا مفصل ادامه داد لازم نمی باشد که ابتدای کف دست و انگشت به مفصل برسد همینکه انتهای کف دست به مفصل رسید کفایت می کند لذا مقداری که دست را بکشم کفایت می کند حتی اگر کف دست را طوری بگذاریم که سر انگشت دست در نوک انگشت پا باشد و انتهای کف دست روی مفصل باشد نیم سانت را هم بکشم که مسح صدق کند کفایت می کند.

اگر در قطع رِجل در مرتبه دوم دزدی نگفتیم که از مفصل قطع شود به این معنا نمی باشد که کعب در اینجا به یک معناست و در آنجا به یک معنای دیگری می باشد گفتیم که معنای هر دو برآمدگی است اما مقصود از این برآمدگی کدام است به مناسبت می فهمیم در آیه شریفه وضوء به قرینه تشبیه و قرینه دیگر گفتیم مراد از این برجستگی، برجستگی دو قوزک است در هر پایی سه برآمدگی است برآمدگی روی پا و دو برآمدگی دو قوزک در آیه شریفه به دو قرینه گفتیم مراد دو قوزک است و در بحث حدود گفتیم به مناسبت مراد برآمدگی روی پاست.

اما مرحوم علامه دو ادعا کرده است: یکی اینکه مراد از کعبین مفصل است این خلاف ظاهر است چرا که در مفصل اصلاً برآمدگی نمی باشد و یک ادعای دیگر هم دارند که گفته اند که مراد قداماء از کعبین مفصل بوده است که این هم خلاف نص آنهاست آنها گفته است برآمدگی روی پا نهایتاً گفته اند که مقداری از برآمدگی آنطرف تر را هم می توانی بشویی از باب مقدمه علمی اما نه اینکه از برآمدگی عبور کنی تا مفصل بکشی. در هر دو ادعا هم با ایشان مخالفت کرده اند.

ان قلت:

مرحوم علامه هم به بیان شما مفصل را گفته اند.

قلت:

ایشان تصریح کرده اند که مراد از کعبین مفصلین می باشد لذا نمی تواند مراد ایشان این باشد بلکه احتمال دارد که در ارتکاز علامه این بوده است اما خلاف ظاهر کلمات ایشان است اگر چه بیانات ایشان از این مطلب قاصر است.

ان قلت:

قداماء قبة القدم فهمیده بودند و این ارتکاز اینها کاشف از رأی معصوم است.

قلت:

قدماء چون از آیه شریفه مسح فهمیده بودند و این مسح با دو قوزک نمی سازد و با مفصل هم نمی سازد چرا که در مفصل اصلاً برآمدگی در کار نمی باشد، لذا تفسیر به قبة القدم کرده بودند. لذا منشأ این ارتکاز، ارتکاز اصحاب نبوده است بلکه این تحلیل ذهنی اینها بوده است.

ان قلت:

فقط یک تحلیل ذهنی نبوده است و در روایات هم آمده بوده است.

قلت:

در روایات مقدار مسح مفصل هم آمده است خوب تحدید هم شده باشد روایات که مسئله فقهی نمی باشد حتی تصریح کرده هم باشد این دیگر بحث روایی نمی باشد بحث اصولی است اگر گفته باشند مقصود آیه شریفه مفصل می باشد به این روایت نمی شود اعتماد کند معنای حجیت تعذیر و تنجیز است و این معلوم نمی باشد که روایت باشد این نقل روایت است اگر گفتیم ناظر به تکلیف است به آن مقدارش اخذ می کنیم و در غیر تکلیف اخذ نمی کنیم این غیر تکلیف است.

فرض کردیم روایت بگوید که المراد من الکعبین قبة القدم و المسح الى قبة القدم واجبة و این خلاف ظاهر آیه شریفه است و روایتی که با ظهور آیه تنافی داشته باشد این روایت حجت نمی باشد. دقت کنید گفتیم اگر روایت مخالف ظاهر باشد نه کلام امام (ع) این روایت نقل کلام امام (ع) است نه کلام امام (ع). البته قبة القدم هم معلوم نمی باشد که عرفی باشد و در عرف باشد ممکن است که فقهاء این را درست کرده باشند.

بعد مرحوم سید شروع می کند در تحدید عرض این مسح:

... و یکفی المسمى عرضاً

ولو بعرض إصبع أو أقل...

سید می فرمایند که در طول روشن شد که مراد سید از نوک انگشت تا برآمدگی روی قدم است تا ابتدای قبة القدم مسح شود در نظر سید کافی است مقداری هم از باب مقدمه علمی روی برآمدگی می آید.

ما قائلیم که مسح باید تا مفصل باشد کما اینکه این متعارف بین مومنین است.

این به لحاظ طولی. اما به لحاظ عرضی چه مقدار معتبر است؟ سید می فرمایند که مسمی کفایت می کند لذا اگر به اندازه یک انگشت یا نصف انگشت باشد کفایت می کند حتی اگر به اندازه نوک انگشت - نه نوک ناخن - باشد کفایت می کند به اندازه ای صدق مسح رجل کند کفایت می کند.

دلیل چه می باشد؟

مسلم این است که دلیل آیه نمی باشد چرا که ما قائلیم که نه این آیه بر مسح دلالت دارد و نه بر غسل مجمل است اما علمای که گفته اند که آیه دلالت دارند بر مسح و ارجلکم الی الکعبین یعنی و امسحوا ارجلکم الی الکعبین اینها دو قسم شده اند:

گفته اند که آیه شریفه اطلاق دارد این آیه عطف بر رؤوس است یعنی و امسحوا بارجلکم و اطلاق دارد.

بعضی گفته اند آیه نص است چرا که در روایت آمده است که این باء باء تبعیضی است یعنی و امسحوا بعض رؤوسکم و بعض ارجلکم. پس یا اطلاق ایه است یا نص آیه است.

بعضی گفته اند که در مقدار عرضی و طولی مسح آیه ساکت است و در مقام بیان نمی باشد.

پس اگر بخواهیم به آیه تمسک کنیم اقوال در مسئله چهار قول است:

قول اول:

نص در کفایت مسمی است چرا که باء در این آیه به گفته روایت تبعیضیه است.

قول دوم:

آیه می گوید که ارجل خودتان را مسح کنید و اطلاق دارد هم مسح البعض را مسح الرجل می گویند و هم مسح الكل را مسح الرجل می گویند.

قول سوم:

آیه اطلاق ندارد و ساکت است.

قول چهارم:

آیه اصلا دلالت بر مسح ندارد کما اینکه دلالت بر غسل هم ندارد لذا در مقدار عرض باید رجوع کنیم به سنت.

خوب پس باید برویم سراغ سنت. از سنت چه استفاده ای می کنیم. قبل از ورود به سنت نگاهی به فتوا بیاندازیم.

مشهور بین علماء مسح البعض است حتی بعضی ادعای اجماع کرده اند مرحوم علامه در منتهی گفته اند: لایجب استیعاب الرجلین بالمسح بل الواجب من رؤس الاصابع الی الکعبین و لو باصبع واحدة و هو مذهب علمائنا اجمع. این مذهب علمای امامیه به تمامه این است. این مطالب را از مرحوم حکیم در مستمسک نقل می کنیم و آن هم در پاورقی آدرس را نقل کرده است. اگر آدرس را نقل نکردیم آدرس ما همین کتاب مرحوم حکیم است.

مرحوم علامه در تذکره همین عبارت را فرموده است و این را نسبت داده است الی فقهاء اهل البیت اصلا نظریه فقهای اهل بیت است که در عرض مسمی کفایت می کند. و مرحوم محقق در کتاب معتبرش نقل کرده است این مسئله بین علماء اجماعی است و مسح به یک اصبع کافی است. نیاز به مسح به دو انگشت و سه انگشت نمی باشد این به حسب نقل قول بود اما برویم سراغ نصوص.

۱ روایاتی داریم که از این روایات استفاده می شود که در ناحیه عرض مسمی کافی است:

یکی از روایت صحیح اخوین است یعنی زراره و بکیر:

۱۰۷۶ - ۴ - ۲ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ وَ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَيْنَةَ عَنْ زُرَّارَةَ وَ بُكَيْرِ ابْنِ أُعَيْنٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع أَنَّهُ قَالَ فِي الْمَسْحِ تَمَسُّحٌ عَلَى التَّغْلِينَ وَ لَا تُدْخِلُ يَدَكَ تَحْتَ الشَّرَاكِ وَ إِذَا مَسَحْتَ بِشَيْءٍ مِنْ رَأْسِكَ أَوْ بِشَيْءٍ مِنْ قَدَمَيْكَ مَا بَيْنَ كَعْبَيْكَ إِلَى أَطْرَافِ الْأَصَابِعِ فَقَدْ أَجَزَّاكَ.^۲

در این روایت دارد: «... أَوْ بِشَيْءٍ مِنْ قَدَمَيْكَ مَا بَيْنَ كَعْبَيْكَ إِلَى أَطْرَافِ الْأَصَابِعِ فَقَدْ أَجَزَّاكَ...» که اگر نگوییم نص در کفایت مسمی است ظاهر در این مطلب می باشد که اگر مسح محقق شود کفایت می کند و لازم نمی باشد تمام ظهر قدم را مسح کنی.

روایت بعدی صحیح زراره عن ابی جعفر:

۱۰۷۳ - ۱ - ۴ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ ع أَلَا تُخْبِرُنِي مِنْ أَيْنَ عَلِمْتَ وَ قُلْتَ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ وَ بَعْضِ الرَّجْلَيْنِ... فَقَالَ وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ - فَعَرَفْنَا حِينَ قَالَ بِرُؤُسِكُمْ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ لِمَكَانِ الْبَاءِ ثُمَّ وَصَلَ الرَّجْلَيْنِ بِالرَّأْسِ كَمَا وَصَلَ

۱ دوشنبه ۱۳/۰۸/۹۸.

۲ (۷) - التهذيب ۱ - ۹۰ - ۲۳۷.

۳ وسائل الشیعة: ج ۱؛ ص ۴۱۴، شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۴ (۷) - الفقيه ۱ - ۱۰۳ - ۲۱۲، و يأتي ذيله في الحديث ۱ من الباب ۱۳ من أبواب التيمم.

۵ (۴) - المائدة ۵ - ۶.

الْيَدَيْنِ بِالْوُجْهِ فَقَالَ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ^۱ - فَعَرَفْنَا حِينَ وَصَلَهُمَا^۲ بِالرَّأْسِ أَنَّ الْمَسْحَ عَلَى بَعْضِهِمَا^۳ - ثُمَّ فَسَّرَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِلنَّاسِ فَضَيَعُوهُ الْحَدِيثَ^۴.

در روایت داریم: « فَعَرَفْنَا حِينَ وَصَلَهُمَا بِالرَّأْسِ أَنَّ الْمَسْحَ عَلَى بَعْضِهِمَا » که دال بر این است که مسمی کفایت می کند.

ان قلت:

گفتیم که آیه اجمال دارد چطور مسح را از آن استفاده کردید.

قلت:

ما به روایت عمل کردیم نه به آیه.

ان قلت:

این روایت چون مخالف با آیه است به آن عمل نمی شود.

قلت:

این روایت مخالف با آیه نمی باشد چرا که گفتیم که آیه شریفه مجمل است.

روایت به آیه ظهور نمی دهد بلکه مقصود از آیه را مشخص می کند مثل اینکه مولا می گوید: اکرم زیدا و ما چند زید داریم لذا خطاب مجمل است اما مولا می گوید که

۱ (۵) - المائدة ۵ - ۶.

۲ (۶) - فی نسخة - وصلها، (منه قده).

۳ (۷) - فی نسخة - بعضها، (منه قده).

۴ و هذا تمام الرواية: « قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ أَلَا تُخْبِرُنِي مِنْ أَيْنَ عَلِمْتَ وَقُلْتَ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ وَبَعْضِ الرَّجْلَيْنِ فَضَحِكَ فَقَالَ يَا زُرَّارَةَ قَالَهُ رَسُولُ اللَّهِ ص - وَنَزَلَ بِهِ الْكِتَابُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ لِأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ - فَعَرَفْنَا أَنَّ الْوَجْهَ كُلَّهُ يَنْبَغِي أَنْ يُغْسَلَ ثُمَّ قَالَ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ - فَوَصَلَ الْيَدَيْنِ إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ بِالْوُجْهِ فَعَرَفْنَا أَنَّهُ يَنْبَغِي لَهُمَا أَنْ يُغْسَلَا إِلَى الْمِرْفَقَيْنِ ثُمَّ فَصَلَ بَيْنَ الْكَلَامِ فَقَالَ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ - فَعَرَفْنَا حِينَ قَالَ بِرُءُوسِكُمْ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ لِمَكَانِ الْبَاءِ ثُمَّ وَصَلَ الرَّجْلَيْنِ بِالرَّأْسِ كَمَا وَصَلَ الْيَدَيْنِ بِالْوُجْهِ فَقَالَ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ - فَعَرَفْنَا حِينَ وَصَلَهُمَا بِالرَّأْسِ أَنَّ الْمَسْحَ عَلَى بَعْضِهِمَا - ثُمَّ فَسَّرَ ذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ ص لِلنَّاسِ فَضَيَعُوهُ الْحَدِيثَ.

« وسائل الشيعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۲ ، شيخ حر عاملي ، محمد بن حسن ، وسائل الشيعة - قم ، چاپ: اول ، ۱۴۰۹ ق.

۵ (۶) - فی نسخة - وصلها، (منه قده).

مراد من از زید «ابن عمرو» است. در اینجا مقصود مشخص می شود اما ظهور مشخص نمی شود.

اینجا که امام علیه السلام می فرمایند بعض مراد بعض در عرض است چرا که در آیه و روایت طول مشخص شده است و تحدید شده است.

در اینجا ما روایتی داریم که با روایات قبل مخالف است و می گوید تمام ظهر باید مسح شود:

صحیح بزندی:

وسائل الشيعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۷

۱۰۸۵-۴-۱ و عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْمَسْحِ عَلَى الْقَدَمَيْنِ كَيْفَ هُوَ فَوَضَعَ كَفَّهُ عَلَى الْأَصَابِعِ فَمَسَحَهَا إِلَى الْكَعْبَيْنِ إِلَى ظَاهِرِ الْقَدَمِ فَقُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَالَ بِإِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِهِ هَكَذَا فَقَالَ لَا إِلَّا بِكَفِّهِ^۲ كُلِّهَا^۳.

صدر این روایت در مورد مسح قدمین است. حضرت می فرمایند با دو انگشت کفایت نمی کند. با کف دست باید کلش بکشد که طبیعتا کل ظهر می شود.

این روایت می گوید که باید کل ظهر مسح شود.

بعضی آمده اند جمع کرده اند بین این روایت و دو روایتی که خواندیم و این را حمل کرده اند بر استحباب یعنی استیعاب و مسح کل ظهر مستحب است.

مناقشة:

این استحباب با این عبارت حضرت که فرمودند: «لا الا بكفه كله» این عبارت از او وجوب فهمیده می شود نه استحباب.

۱ (۲) - الكافي ۳ - ۳۰ - ۶.

۲ (۳) - في التهذيب ۱ - ۹۱ - ۲۴۳ بكفيه (منه قده).

۳ شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

لذا نمی توان حمل کرد بر استحباب و گفتیم این روایت اعتبار ندارد چرا که اصحاب هیچ یک به این روایت عمل نکرده اند و روایت معرض عنه دیگر حجت نمی باشد و اخذ می کنیم به روایاتی که می گفت مسح به بعض کفایت می کند.

*...و الأفضل أن يكون بمقدار عرض ثلاث أصابع...

مرحوم سید می گویند که افضل این است که با سه انگشت مسح کرد. دلیل چه می باشد؟

روایت معمر بن عمر:

وسائل الشيعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۷

۱۰۸۶-۵-۱ وَ عَنْهُمْ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ شَاذَانَ بْنِ الْحَلِيلِ النَّيْسَابُورِيِّ عَنْ مَعْمَرِ بْنِ عُمَرَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: يُجْزِي مِنَ الْمَسْحِ عَلَى الرَّأْسِ مَوْضِعُ ثَلَاثِ أَصَابِعٍ وَ كَذَلِكَ الرَّجُلُ^{۱، ۲}.

با اینکه این روایت ضعیف است و لکن سید فتوا داده است به استحباب. ما این استحباب را قبول نکردیم.

*...و أفضل من ذلك مسح تمام ظهر القدم...

می فرمایند افضل از سه انگشت تمام ظهر قدم می باشد؟

دلیل آن چه می باشد؟

صحیح بزنطی بود که خواندیم و قبول نکردیم.

وسائل الشيعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۷

۱ (۹) - الكافي ۳ - ۲۹ - ۱.

۲ (۱) - في نسخة - الرجلين، (منه قدّه).

۳ شيخ حر عاملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱۰۸۵-۴-۱ و عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْمَسْحِ عَلَى الْقَدَمَيْنِ كَيْفَ هُوَ فَوَضَعَ كَفَّهُ عَلَى الْأَصَابِعِ فَمَسَحَهَا إِلَى الْكَعْبَيْنِ إِلَى ظَاهِرِ الْقَدَمِ فَقُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَالَ بِإِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِهِ هَكَذَا فَقَالَ لَا إِلَّا بِكَفِّهِ^۲ كُلِّهَا^۳.

یعنی لا اقل از این روایت استظهار کنیم مسحی که به تمام ظهر قدم باشد مستحب است. اما به این روایت نمی توان عمل کرد لاعراض المشهور و لکن همینکه روایتی ضعیف باشد فقهاء در سنن به آن فتوا می دهند.

لذا ما هم قبول نکردیم.

...و یجزي الابتداء بالأصابع و بالكعبين...

مرحوم سید می فرمایند که برای شروع مسح می توانیم از سر انگشتان شروع کنیم و می توانیم از کعبین شروع کنیم.

اول برویم سراغ آیه:

آیه فرموده است «و ارجلکم الی الکعبین» این «کعبین» غایت است اما غایت وضوء نمی باشد بلکه غایت ممسوح یا مغسول می باشد.

پس بنابراین مغسول و ممسوح باید از کعبین باشد اما معنایش این نمی باشد که انتهای مسح و غسل هم باید کعبین باشد. ممکن است کعبین ابتداء مسح باشد اما در عین حال انتهای ممسوح است.

از آیه قرآن چیزی نمی توان استفاده کرد.

قبل از ورود به روایات اشاره کنیم به اقوال در مسئله:

۱ (۲) - الکافی ۳ - ۳۰ - ۶.

۲ (۳) - فی التهذیب ۱ - ۹۱ - ۲۴۳ بکفیه (منه قده).

۳ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

نظریه مشهور بین علمای ما تخیر است اما جماعتی از علماء ما قائل به تعیین شده اند یعنی قائل شده اند باید از نوک انگشت مسح کنید تا مفصل اما از مفصل به طرف نوک انگشت نمی توان مسح کرد مثل کتاب فقیه، کتاب مقنعه، انتصار و وسیله و غنیه حتی در این کتب: سرائر و بیان و الفیه تصریح شده است بر اینکه نمی توان بالعکس کشید.

اما روایات:

روایات عدیده ای داریم که دال بر تخیر است:

صحیح حماد بن عثمان:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۰۶

۱۰۵۴-۱-۱- مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مَعْرُوفٍ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: لَا بَأْسَ بِمَسْحِ الْوُضُوءِ مُقْبِلًا وَ مُدْبِرًا.^۲

در این روایت در مورد مسح به طور کلی گفته اند نه مسح الرجل فقط.

این روایت سنداً و دلالتاً خوب است. لذا به مقتضای روایات جایز است که مدبراً

و مقبلاً مسح کنیم.

روایت دیگر صحیح یونس است:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۰۷

۱۰۵۶-۳-۲- مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ يُونُسَ قَالَ: أَخْبَرَنِي مَنْ رَأَى أَبَا الْحُسَيْنِ ع يَمْسَحُ - يَمْسَحُ ظَهْرَ قَدَمَيْهِ مِنْ أَعْلَى الْقَدَمِ إِلَى الْكَعْبِ وَ مِنَ الْكَعْبِ إِلَى أَعْلَى الْقَدَمِ وَ يَقُولُ الْأَمْرُ فِي مَسْحِ الرَّجُلَيْنِ مُوسَّعٌ مِنْ شَاءَ مَسَحَ مُقْبِلًا وَ مِنْ شَاءَ مَسَحَ مُدْبِرًا فَإِنَّهُ مِنَ الْأَمْرِ الْمَوْسَعِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

۱ (۶) - التهذيب ۱ - ۵۸ - ۱۶۱، و الاستبصار ۱ - ۵۷ - ۱۶۹.

۲ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۳ (۱) - الکافی ۳ - ۳۱ - ۷.

وَرَوَاهُ الْحَمَزِيُّ فِي قُرْبِ الْإِسْنَادِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى مِثْلَهُ^۱ وَ

رَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ مِثْلَهُ إِلَى قَوْلِهِ إِلَى أَعْلَى الْقَدَمِ^۲.

این روایت به وضوح دلالت دارد که امر مسح موسع است و انسان مخیر است در مسح رجل.

حال یا راوی دوبار دیدند که حضرت وضوء گرفتند و در یک وضوء از نوک انگشت و در وضوء دیگر از کعب شروع کردند ممکن هم است دیده باشند که حضرت در یک وضوء در یک پا از کعب شروع کردند و در یک پا از نوک انگشت شروع کردند.

دلالت روایت خوب است انما الکلام در سند است. درست است از این روایت تعبیر به صحیح شده است اما تا یونس این روایت صحیح است اما یونس از کسی نقل کرده است که اسمش را نیاورده است لذا معلوم نمی باشد که چه کسی است لذا روایت می شود مرسل.

روایت دیگری هم داریم که از آن استفاده می شود که در مسح رأس و رجل هم اقبال و هم ادبار درست است.

...و الأحوط الأول..

بعد مرحوم سید می فرمایند که احوط این است که از نوک انگشتان به طرف کعبین بکشیم یعنی مدبرا بکشیم.

وجه احتیاط:

عده ای از فقهاء فتوا داده اند به تعیین قسم اول پس شبهه تعیین قسم اول وجود دارد لذا اگر کسی بخواهیم احتیاط کند در مسح رجل مدبرا اینکار را انجام دهد.

^۱ (۲) - قرب الإسناد ۱۲۶ قطعه منه.

^۲ (۳) - التهذيب ۱ - ۵۷ - ۱۶۰، وفي التهذيب ۱ - ۶۵ - ۱۸۳، وفي التهذيب ۱ - ۸۳ - ۲۱۶ والاستبصار ۱ - ۵۸ - ۱۷۰.

^۳ شيخ حر عاملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

بعضی به آیه تمسک کرده اند و گفته اند قول خداوند متعال «الی الکعبین» غایت مسح یا غسل است. لذا احتیاط این است که همین فردی را که عده ای فتوا به تعیین آن داده اند در مقام مسح اتیان کنیم.

در مقابل آن روایاتی که دال بر تخییر بود، روایتی داریم که می خواهند از آن استفاده کنند که باید این مسح مدبرا باشد که این روایت عبارت است از صحیح بزنطی:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۱۷

۱۰۸۵-۴-۱ وَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي نَصْرِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْمَسْحِ عَلَى الْقَدَمَيْنِ كَيْفَ هُوَ فَوَضَعَ كَفَّهُ عَلَى الْأَصَابِعِ فَمَسَحَهَا إِلَى الْكَعْبَيْنِ إِلَى ظَاهِرِ الْقَدَمِ فَقُلْتُ جُعِلَتْ فِدَاكَ لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَالَ بِإِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِهِ هَكَذَا فَقَالَ لَا إِلَّا بِكَفِّهِ^۲ كُلِّهَا.

وَ رَوَاهُ الشَّيْخُ بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ^۳ وَ كَذَا مَا قَبْلَهُ وَ رَوَاهُ أَيْضًا بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ نَحْوَهُ وَ رَوَاهُ الْحَمِيرِيُّ فِي قُرْبِ الْإِسْنَادِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ أَقُولُ: حَمَلَهُ الشَّيْخُ عَلَى الْإِسْتِحْبَابِ لِمَا مَضَى^۶ وَ يَأْتِي^۷.

امام در مقام تعلیم از نوک انگشت تا کعبین مسح کردند.

مناقشة:

۱ (۲) - الکافی ۳ - ۳۰ - ۶.

۲ (۳) - فی التهذیب ۱ - ۹۱ - ۲۴۳ بکفیه (منه قده).

۳ (۴) - التهذیب ۱ - ۹۱ - ۲۴۳، والاستبصار ۱ - ۶۲ - ۱۸۴.

۴ (۵) - التهذیب ۱ - ۶۴ - ۱۷۹.

۵ (۶) - قرب الإسناد ۱۶۲.

۶ (۷) - مضی فی الحدیث ۱ و ۲ و ۳ من الباب ۲۴ و الحدیث ۲ و ۳ من الباب ۲۳ من هذه الأبواب.

۷ (۸) - یأتی فی الحدیث ۶ من هذا الباب.

۸ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

خوب اگر هر دو صورت جایز باشد باز امام علیه السلام یکی را تعلیم می دادند کفایت می کرد و عرفی بود. لذا تنها دلالت و ظهور دارد بر جواز نه تعیین خصوصاً اگر شبهه افضلیت آن فرد هم باشد.

ما هم از سید تعبیت کرده و قائل به جواز هستیم.

۱... کما أن الأحوط تقديم الرجل اليمنى على اليسرى

وإن كان الأقوى جواز مسحهما معا نعم لا يقدم اليسرى على اليمنى...

خوب ما باید هر دو پا را مسح بکشیم سید می فرمایند که دو جور می توان مسح کرد هر دو را معا مسح کنیم دست ها روی دو پا بگذاریم و همزمان هر دو را مسح کنیم. راه دوم این است که اول پای راست و بعد پای چپ را مسح کنیم این هم راه دوم است.

یک راه سومی هم است که مرحوم سید می فرمایند این راه درست نمی باشد و آن اینکه اول پای چپ را مسح کنیم و بعد پای راست را مسح کنیم اول با دست چپ پای چپ و بعد با دست راست پای راست را مسح کنیم. سید می فرمایند این صورت درست نمی باشد.

پس دو راه داریم برای مسح مسح معا و مسح ترتیبی که اول پای راست و بعد پای چپ را مسح کنیم. اما بین این دو راه دوم احتیاطی است چرا که صحت این مورد، مورد اتفاق است.

برویم سراغ اقوال در مسئله:

اقوال در مسئله ی مسح الرجلین سه تاست:

قول اول: ترتیب بین پای راست و چپ معتبر نمی باشد هرطور خواستیم مسح کنیم معا یا ترتیباً به هر دو صورت یعنی اول راست و بعد چپ یا بالعکس.

بعضی از بزرگان گفته اند این قول مشهور و اکثریت علمای ما بوده است اکثر علمای امامیه این قول اول مختارشان بوده است.

قول دوم: ترتیب معتبر است لذا مسح مقارناً یا ابتدا پای چپ و بعد پای راست درست نمی باشد. گفته شده است این قول دوم به لحاظ قائلین از قول اول کمتر است اما از قول سوم بیشتر است این قول دوم قول وسط است یعنی به شهرت قول اول نمی رسد اما از قول سوم قائلینش بیشتر است.

قول سوم: گفته شده است که این قول سوم این است که ما دو پا را دو جور می توانیم مسح کنیم: مسح مقارناً و معا و یا ترتیباً و اول پای راست و بعد پای چپ اما نمی توان اول پای چپ و بعد پای راست را مسح کنیم. پس ترتیب معتبر است فی الجمله این مختار مرحوم سید است.

این هم قول سوم که قول مرحوم سید ماتن است.

خوب ادله این سه قول را بررسی کنیم ببینیم کدام از این اقوال ادله اش تمام است. ادله قول اول:

به چهار وجه استدلال شده است که این قول به عدم اعتبار ترتیب مطلقاً بود سه جور می توانیم مسح کنیم: مسح مقارناً و معا و ترتیبی به صورتی که اول پای راست باشد یا بالعکس.

دلیل اول:

اطلاق آیه شریفه: «و ارجلکم الی الکعبین» آیه گفته است هر دو رجل را مسح کنید تا کعبین خوب آیه مطلق است و قید نزده است و آیه بدون قید ذکر شده است. در آیه اطلاق لفظی وجود دارد و این اطلاق لفظی این است که در آن ترتیب ذکر نشده است.

دقت کنید مثلاً می‌گوییم: «اکرم العالم» می‌گوییم این جمله اطلاق لفظی دارد و اطلاق لفظی باید به یکی از سه لفظ برگردد یا ماده یا هیئت یا موضوع. یا مرادمان از اطلاق لفظی این عبارت، اطلاق هیئت اکرم است یا مرادمان از اطلاق، اطلاق ماده اکرم است که ماده اکرام است اکرم العالم در واقع اینطور بوده است «يجب اکرام العالم» یا اطلاق موضوع است که موضوع «العالم» است پس دقت کنید در اطلاق لفظی آن مطلق شما یا ماده است یا هیئت یا موضوع است که مراد از موضوع، متعلق المتعلق است در این آیه شریفه مرادشان از اطلاق، اطلاق ماده است یعنی در نزد آقایان آیه شریفه این بوده است و امسحوا بارجلكم الی الکعبین که در نزد اینها مسح سه فرد دارد: مسح معا و مسح ترتیبی به تقدم پای ایمن یا تقدم پای ایسر.

دلیل دوم:

اخبار بیانیه است روایاتی که امام علیه السلام در آن کیفیت وضوء را بیان کرده است امام علیه السلام فرموده است: «و مسح الرجلین» و این مسح سه فرد دارد و هر سه را می‌گیرد. اطلاق لفظی روایات بیانیه دلیل دوم است.^۱

دلیل سوم:

اطلاق مقامی است. و آن اینکه این همه وضوء محل ابتلاء است اگر این ترتیب معتبر بود باید در بیان ائمه علیهم السلام می‌آمد معلوم می‌شود که روشن نمی‌باشد انشاء الله در آینده خواهیم خواند که حمیری نامه ای خدمت امام زمان می‌فرستد و می‌نویسد که آیا ترتیب معتبر است یا خیر. مشخص مسئله روشنی نبوده است که سوال می‌کنند. پس از نفس سوال می‌فهمیم امر واضحی نبوده است و الا حمیری سوال نمی‌کرده است. یعنی سکوت ائمه از بیان و ذکر ترتیب می‌فهمیم ترتیب معتبر نمی‌باشد.

دلیل چهارم:

^۱ ظاهراً این روایات هم از این لحاظ در مقام بیان نمی‌باشند یعنی «مسح الرجلین» اصلاً اطلاقی ندارد. (فقیر).

اصل عملی است اگر شک کردیم در مسح الرجلین ترتیب معتبر است یا خیر؟ می شود مورد اقل و اکثر ارتباطی برائت از اکثر را که لزوم و وجوب ترتیب باشد، جاری می کنیم.

این چهار دلیل برای عدم اعتبار ترتیب می باشد.

خوب آیا این وجوه تمام است.

اما وجه اول: اطلاق آیه شریفه است ما اطلاق گیری از آیه نکردیم و گفتیم در مقام بیان خصوصیات و شرائط و موانع نمی باشد در مقام بیان اصل وضوء است که عبارت است از غسلتان و مسحتان می باشد باید در مقام بیان باشد تا بتوانیم به اطلاق تمسک کنیم.

اما وجه دوم که اطلاق لفظی روایات بیانیه بود و دلیل سوم که اطلاق مقامی شریعت بود. این اطلاقات زمانی قبول می کنیم که معارضی نداشته باشد و اگر معارض داشته باشد دیگر این اطلاقات از اعتبار ساقط می شود. خوب آیا این اطلاقات معارض دارد یا خیر؟ مربوط به بررسی دو قول دیگر است.

وجه چهارم: این دلیل چهارم فی نفسه تمام است و لکن به اصل عملی زمانی می توانیم تمسک کنیم که اطلاق لفظی یا مقامی نداشته باشیم.

لذا وجه دوم و سوم و چهارم منوط به بررسی دو قول دیگر است.

ادلة القول الثانی:

قول دوم می گفت ترتیب معتبر است و مسح مقارن و ابتداء به مسح پای چپ باطل است.

دلیل این قول صحیح محمد بن مسلم است:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۴۹

۱۱۸۲-۲-۱ وَ عَنْهُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ أَبِي أَيُّوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع فِي حَدِيثٍ
قَالَ: امْسَحْ عَلَى الْقَدَمَيْنِ وَ ابْدَأْ بِالشِّقِّ الْأَيْمَنِ.^۲

شق ایمن یعنی طرف راست. پای راست را مسح کن و بعد پای چپ را مسح کن
لذا بنا بر این روایت ما هر دو پا را معا نمی توانیم مسح کنیم و همچنین نمی توانیم
شروع کنیم به پای چپ.

روایتی که در آن ترتیب ذکر شده است فقط این روایت است.

مناقشة:

اشکال بر استدلال این است که در جمع عرفی این نمی باشد که همیشه مطلق را
به مقید و عام را به مخصص قید بزیم در اینجا با توجه به مطلقاتی که داشتیم چه
مطلقات لفظی و چه مطلقات مقامی، جمع عرفی این است که و ابداء بالشق الايمن
حمل شود بر استحباب. پس بنابراین این وجه نمی تواند مقید اطلاقات لفظی باشد یا
رافع اطلاقات مقامی باشد تعدد آن اطلاقات و عدم زمینه برای این تقیید، عرفی نمی باشد
که اطلاق را اینجا بگوید و بعد قید را ذکر کنیم. لذا این را حمل می کنیم بر استحباب
و اکثر هم این روایات را حمل بر استحباب کرده اند لذا قول را گفتیم قول اکثر بوده
است که ترتیب معتبر نمی باشد.

قول سوم:

قول سوم این بود که می توانی هر دو پا را معا مسح کنی و بعد می توانید اول پای
راست و بعد پای چپ را مسح کنید بخلاف بالعکس. این قول سید است.

دلیل این قول این توقیع حمیری است که این توقیع روایت شده است در کتاب
احتجاج طبرسی:

۱ (۴) - الکافی ۳ - ۲۹ - ۲ و آورده فی الحدیث ۱ من الباب ۱۸ من أبواب الوضوء.

۲ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱۱۸۵-۵-۱: أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ الطَّبْرَسِيُّ فِي الْإِحْتِجَاجِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ الْحَمِيرِيِّ عَنْ صَاحِبِ الزَّمَانِ ع أَنَّهُ كَتَبَ إِلَيْهِ يَسْأَلُهُ عَنِ الْمَسْحِ عَلَى الرَّجُلَيْنِ بَأَيْهِمَا يَبْدَأُ بِالْيَمِينِ أَوْ يَمْسَحُ عَلَيْهِمَا جَمِيعاً مَعاً فَأَجَابَ ع يَمْسَحُ عَلَيْهِمَا (جَمِيعاً) ^۲ مَعاً فَإِنْ بَدَأَ بِإِحْدَاهُمَا قَبْلَ الْأُخْرَى فَلَا يَبْدَأُ إِلَّا بِالْيَمِينِ ^۳.

امام علیه السلام در جواب فرمودند هر دو را معا مسح کند اما اگر خواست ترتیباً مسح کند حتماً پای اول را پای یمین قرار دهد.

این هم روایت حمیری.

این روایت دلالتش بر قول سید خوب است. یا معا مسح کند و اگر خواست ترتیبی مسح کند باید به پای راست شروع کند.

این روایت مشککش ضعف سند است چراکه این روایت را مرحوم طبرسی در احتجاج از حمیری نقل کرده است طریق مرحوم طبرسی به حمیری در احتجاج را نمی دانیم این روایت در مجامع حدیثی هم نیامده است و فقط اینجا ذکر شده است لذا این روایت سندش نا معتبر است و نمی توان به این روایت عمل کرد.

خوب پس در میان این اقوال می ماند قول اول اطلاق آیه را قبول نکردیم اطلاق لفظی روایت را قبول کردیم و اطلاق مقامی را قبول کردیم اما اصل عملی را قبول کردیم علی تسلیم اینکه اطلاق لفظی و مقامی در کار نباشد.

اگر اطلاق لفظی و مقامی در کار باشد نوبت به اصل عملی نمی رسد.

لذا از میان اقوال اختیار کردیم قول اول را که اینک این قول اول قول مشهور علمای امامیه است.

^۱ (۲) - الاحتجاج ۴۹۲.

^۲ (۳) - ليس في المصدر.

^۳ وسائل الشيعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۴۵۰، شيخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

۱...و الأحوط أن يكون مسح اليمنى باليمنى

و اليسرى باليسرى...

صحبت ما مسح قدمین و رجلین بود سید می فرمایند که در مسح قدمین و رجلین شما می توانید هر دو چرا با یک دست مسح کنید می توانید هر دو پار را با دو دست مسح کنید می توانید به نحو موافقت و مخالفت مسح کنید و در جایی که با یک دست مسح می کنید می توانید به یمنی یا یسری مسح کنید.

پس صور مسئله چند تا می باشد؟

شما می توانید با دست راست هر دو پارا مسح کنید این صوتر اول.

صورت دوم هر دو پارا با دست چپ مسح کنید .

صورت سوم: پای راست با دست راست و پای چپ را با دست چپ مسح کنید.

صورت چهارم: هر پایی را با دست مخالفت مسح کنید اما احتیاط در این است که با دو دست مسح کنید و هر پا را با دست موافق مسح کنید.

در صحیح زراره این ترتیب ذکر شده ست:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۳۸۷

۱۰۲۱-۲-۲ و عَنْ عَلِيٍّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ وَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ جَمِيعاً عَنْ حَمَّادِ بْنِ

عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع لَا أَحْكِي لَكُمْ وَضُوءَ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَقُلْنَا بَلَى فَدَعَا بِقَعْبٍ فِيهِ

۱ یکشنبه ۹۸/۰۸/۱۹.

۲ (۵) - الکافی ۳ - ۲۵ - ۴.

۳ (۶) - فی نسخة الفقیه ۱ - ۳۶ - ۷۴ فقیل له، (منه قده).

شَيْءٍ مِنْ مَاءٍ - فَوَضَعَهُ بَيْنَ يَدَيْهِ ثُمَّ حَسَرَ عَنْ ذِرَاعَيْهِ - ثُمَّ غَمَسَ فِيهِ كَفَّهُ الْيُمْنَى - ثُمَّ قَالَ هَكَذَا^۱ إِذَا كَانَتِ الْكَفُّ طَاهِرَةً - ثُمَّ غَرَفَ مِلْأَهَا مَاءً - فَوَضَعَهَا عَلَى جَبِينِهِ^۲ ثُمَّ قَالَ بِسْمِ اللَّهِ وَ سَدَلَهُ^۳ عَلَى أَطْرَافِ لِحْيَتِهِ ثُمَّ أَمَرَ يَدَهُ عَلَى وَجْهِهِ - وَ ظَاهِرِ

وسائل الشيعة، ج ۱، ص: ۳۸۸

جَبِينِهِ مَرَّةً وَاحِدَةً - ثُمَّ غَمَسَ يَدَهُ الْيُسْرَى فَعَرَفَ بِهَا مِلْأَهَا - ثُمَّ وَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُمْنَى - فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ - ثُمَّ غَرَفَ بِيَمِينِهِ مِلْأَهَا - فَوَضَعَهُ عَلَى مِرْفَقِهِ الْيُسْرَى - فَأَمَرَ كَفَّهُ عَلَى سَاعِدِهِ - حَتَّى جَرَى الْمَاءُ عَلَى أَطْرَافِ أَصَابِعِهِ - وَ مَسَحَ مُقَدَّمَ رَأْسِهِ وَ ظَهَرَ قَدَمَيْهِ - بِلِلَّةٍ يَسَارِهِ وَ بَقِيَّةِ بِلَّةٍ يُمْنَاهُ قَالَ وَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - إِنَّ اللَّهَ وَثَرٌ يُحِبُّ الْوَثَرَ - فَقَدْ يُجْزِيكَ مِنَ الْوُضُوءِ ثَلَاثُ غُرْفَاتٍ وَاحِدَةٍ لِلْوَجْهِ وَ اثْنَتَانِ لِلذِّرَاعَيْنِ - وَ تَمْسُحُ بِلِلَّةٍ بِمَنَّاكَ نَاصِيَتِكَ - وَ مَا بَقِيَ مِنْ بِلَّةٍ بِمَيْنِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُمْنَى - وَ تَمْسُحُ بِلِلَّةٍ يَسَارِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُسْرَى - قَالَ زُرَّارَةُ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ ع - سَأَلَ رَجُلٌ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع عَنْ وُضُوءِ رَسُولِ اللَّهِ ص - فَحَكَى لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ.^۴

این روایت است و ممکن است که این روایت حمل بر وظیفه باشد که بعد می گوئیم حمل بر استحباب می شود کما این که مرحوم سید حمل بر استحباب و افضل افراد کرده است.

این احتیاط سید است اما عبارتی که گفته است بین این چهار صورت مخیر است به این عبارت است:

...و إن كان لا یبعد جواز مسح کلّیهما بکلّ منهما...

صور می شود چهارتا که می فرمایند لا یبعد صحت و جواز این مسح به این چهار صورت.

^۱ (۷) - فی نسخة الفقیه ۱ - ۳۶ - ۷۴ هذا، (منه قدہ).

^۲ (۸) - فی نسخة الفقیه ۱ - ۳۶ - ۷۴ جبهته، (منه قدہ).

^۳ (۹) - فی نسخة الفقیه ۱ - ۳۶ - ۷۴ سیله، (منه قدہ).

^۴ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشيعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

یعنی هر یکی از پای چپ و راست را به هر یک از دست راست و چپ مسح کنید.
دقت شود این مختار مرحوم سید قول مشهور بین اصحاب ما استقدیما و حدیثا
قول مشهور همین قولی اس که سید در عروه اختیار کرده است. یعنی شما می توانید دو
پا را به یکی از صور چهارگانه مسح کنید.
ببینیم دلیل این قول چه می باشد و کسانی که مخالفت کرده اند دلیلشان چه می
باشد؟

مخالفین گفته اند دو پا را باید اولاً با دو دست مسح کرد و ثانیاً پای راست را با
دست راست و پای چپ را با پای چپ مسح کرد و غیر این نمی شود یعنی همین مسح
متعارف بین مردم.

پس قول اول که مختار مرحوم سید است که می توانی به هر یک از چهار صورت
مسح کنید دلیلش چه می باشد؟
چهار دلیل ذکر شده است:

دلیل اول: اطلاق ایه شریفه است: «و ارجلکم الی الکعبین» نگفته است این مسح
به چه شکل باشد هر دو با یک دست با دو دست مطلق است.
دلیل دوم:

اطلاق روایات بیانیه است در تعداد زیادی از روایات وقتی کیفیت وضوء سوال
شده است گفته شده است و امسح برأسک و قدمیک این اطلاق لفظی است و نگفته
است به چه صورت مسح کنید و مطلق گفت و وقتی مطلق گفت می توانیم به هر صورت
مسح کنیم.

دلیل سوم:

اطلاق مقامی اگر کیفیت خاصی معتبر بود در این مسح باید ائمه در این دو قرن
می گفتند و نمی بایست سکوت می کردند و در مورد مسح قدمین چیزی نمی گفتند.

دلیل چهارم:

برائت از اکثر نمی دانیم در مسح ترتیب خاصی معتبر است این می شود اقل و اکثر ارتباطی و برائت از آن اکثر و کیفیت خاص را جاری می کنیم.

در این ادله آن دلیل اول را قبول نکردیم گفتیم آیه در مقام بیان می باشد نمی توانیم به اطلاق آیه تمسک کنیم برای جواز این چهار صورت. کلا آیات قرآنی به لحاظ خصوصیات و شرائط در مقام بیان نمی باشند اصل وضوء را گفته اند واجب است و بس. به نحو اجمال به مسحات و غسلات اشاره شده است.

اما سه دلیل دیگر منوط به این است که بینیم که دلیل رقیب چه می باشد که با توجه به دلیل رقیب می توانیم بگوییم که این سه دلیل درست است یا خیر. اگر دلیل رقیب تمام شد معلوم می شود از سه دلیل رفع ید کرد. دلیل رقیب چه می باشد؟

یک روایت بیشتر نمی باشد صحیح زراره است همین صحیحی ای که الان خواندیم که روایتی است از امام باقر (ع) که این قسمت از روایت مد نظر ماست:

وسائل الشیعة ؛ ج ۱ ؛ ص ۳۸۸

و تَمَسَّحُ بِلِلَّةٍ يُمْنَاكَ نَاصِيَتِكَ - وَ مَا بَقِيَ مِنْ بِلَّةٍ يَمِينِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُمْنَى - وَ تَمَسَّحُ بِلِلَّةٍ يَسَارِكَ ظَهَرَ قَدَمِكَ الْيُسْرَى^۱

خوب این روایت را حمل می کنیم بر ظاهرش که وظیفه این اس تکه اینطور وضوء بگیری یا در جمع بین آن روایات مطلق و اطلاق مقامی با این روایت که همین یک روایت است در این دو قرن حمل بر استحباب کنیم.

^۱ شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة - قم، چاپ: اول، ۱۴۰۹ ق.

که می‌گوییم جمع عرفی این اس‌تکه حمل بر استحباب و افضل افراد کنیم در این صورت دلیل دوم و سوم تمام می‌شود و دلیل چهارم تمام نمی‌باشد که اخذ به اصل عملی در جایی استکه اماره نباشد و ما اماره داریم.

اطلاق لفظی ظهور است و اطلاق مقامی ظهور است فرق بین اطلاق لفظی و اطلاق مقامی که هر دو ظهور است در این است که اطلاق لفظی ظهور لفظ است و در اطلاق مقامی ظهور سکوت است. خیلی وقتها سکوت ظهوری دارد که این سکوت اظهر از ظهور لفظ است شما مطلبی می‌پرسید و شخص سکوت می‌کند از نفس آن سکوت جواب را می‌فهمید بهتر از این که لفظ می‌گفت. کسی از شما سوال می‌کند که زید عادل است؟ شما به سکوت می‌فهمانید که اعتقاد به عدالت ندارید. ظهور کلا از امارات است وقتی می‌گوییم خبر ثقه اماره است در واقع خبر اماره نمی‌باشد ظهور خبر ثقه است که اماره است و وقتی می‌گوییم خبر غیر ثقه حجت نمی‌باشد یعنی ظهور کلام غیر ثقه حجت نمی‌باشد.

پس بنابراین در این فرمایش سید از ایشان تبعیت کردیم.

سیره متشرعه اگر بر این طور مسح باشد لسان ندارد که این وظیفه است اگر سیره متشرعه این بوده است که در مسجد نماز می‌خواندند این ظهور ندارد که نماز در مسجد وظیفه است.

پس ما قول مشهور را تبعیت کردیم و دلیل ما از ادله اربعه دلیل دوم و سوم که اطلاق لفظی و مقامی باشد.

دلیل یک را قبول نکردیم چرا که اطلاقی را برای آیات قرآنی قبول نکردیم و دلیل چهارم را قبول نکردیم چون اماره داشتیم و با وجود اماره دیگر نوبت به اصل عملی نمی‌رسد.

اطلاق مقامی که مرحوم خوئی که گفته اند اطلاق مقامی خطاب است و اطلاق مقامی که ما گفتیم اطلاق مقامی شریعت است که اگر این رویه متعارف اگر لازم بود یا لازم نباشد باید امام تذکر بدهند باید بگویند که این رویه لازم است.

فرق بین اطلاق مقامی خطاب و اطلاق مقامی شریعت در این است:

اطلاق مقامی خطاب گاهی وقتها یک متکلم در مقام بیان است و سکوت می کند مثلاً کسی می گوید شاگردان شما که من می توانم استفاده علمی کنم چه کسانی هستند؟ می گوید زید و بکر و عمرو و ذکری از خالد نمی آورد در اینجا می گوییم سکوتش نسبت به خالد ظهور دارد که از خالد نمی توان استفاده کرد.

اما در اطلاق مقامی شریعت کاری به خطاب نداریم بلکه نظر داریم به عصر حضور ائمه در مقابل عصر غیبت ائمه تکلیف ائمه تبلیغ دین و شریعت است باید دین و شریعت را بیان کند سکوت ائمه نسبت به امری در دو سه قرن این سکوت ظهور در این دارد که آن مورد در شریعت لازم نمی باشد. لازم نمی باشد که مردم بپرسند وظیفه امام این است که باید شریعت و دین را حفظ کند حتی نسبت به مکروهات و مستحبات و لو ابتدائاً خودشان بگویند ما در حدود سه قرن عصر حضور داشتیم از وفات پیامبر که اگر در یازده تا ۶۰ حساب کنید عصر حضور می شود ۲۵۰ سال و اگر پیغمبر امامتش را حساب کنیم عصر حضور می شود ۲۶۰ سال.

لذا مختار سید را تبعیت کردیم و پذیرفتیم.

...و إن كان شعر علی ظاهر القدمین

- فالأحوط الجمع بينه وبين البشارة في المسح ...

اگر روی پا مو داشت احتیاط واجب این است که جمع کند بین مسح البشرة و مسح الشعر. طوری مسح کند که هم مو و هم بشرة مسح شود. مراد شعری است که نمی گذارد ماء به بشرة برسد.

اولا توضیح این مسئله و ثانيا دليل مسئله و ثالثا مختار خودمان را بگوئيم.

توضیح مسئله:

سید فرمودند الاحوط الجمع فقهاء احتیاطی که در مسئله می نویسند دو احتیاط است: افتاء به احتیاط و احتیاط در فتوا.

خوب ما نحن فيه از کدام قبیل است؟ احتیاط در فتوا یا افتاء به احتیاط. قبل از جواب توضیح این دو و بیان فرق این دو.

احتیاط در افتاء:

فتوا دادن و افتاء این یکی از افعال است و اخبار از حکم شرعی کلی است. در جای خودش که بحث اجتهاد و تقلید اس گفته شده است که فتوا دادن بر فقیه واجب نمی باشد لازم نمی باش که یک فقیه فتوا دهد می تواند فقیه کاملاً شرائط افتاء را دارد و اصلاً یک فتوا هم ندهد پس فقیه می تواند فتوا ندهد یا اگر فتوا داد در پاره ای از مسائل فتوا ندهد افتاء به عدد مسائل انحلالی است لازم نمی باشد که در همه مسائل فتوا دهد می تواند در بعضی فتوا دهد و در بعضی فتوا دهد به دواعی و انگیزه های مختلف. اگر فتوا نداد در آن مسئله فتوایی ندارد عامی باید چه کند؟ یا احتیاط کند یا رجوع کند به مجتهدی که در آن مسئله فتوا دارد. احتیاط در افتاء یعنی فتوا ندادن. فقیه نمی خواهد فتوا دهد به هر داعی و انگیزه.

احتیاط استحبابی اصلاً احتیاط نمی باشد فقیه فتوا دارد و اگر می گویند احتیاط مراد احتیاط وجوبی است.

اما فتوا به احتیاط:

فتوا به احتیاط جایی است که فقیه با عامی می گوید احتیاط بر تو واجب است ما وجوب احتیاط شرعی نمی باشد وجوب احتیاط عقلی است فقیه همانطور که به واجبات و محرمات شرعیه فتوا دهد به محرمات و واجبات عقلیه می تواند فتوا دهد می تواند بگوید که نماز صبح بر تو وجوب شرعی دارد و غیبت بر تو حرمت شرعی دارد و می

تواند فتوا به وجوب عقلی یا حرمت عقلی دهد مثلاً بگوید که اقدام بر این مسئله عقلاً بر تو حرام است مثلاً عامی سوال می کند حکم تجری چه می باشد؟ می گوید حرام این چه حرمتی است؟ حرام عقلی یعنی تجری عقلاً بر تو حرام است.

ما از کجا بفهمیم که این احتیاط د رفتوا است یا افتاء به احتیاط است؟ در موارد احتیاط د رافتاء این جایی است که اولاً شبهه حکمیه است نه شبهه موضوعیه هر کجا که شبهه شبهه حکمیه باشد و فقیه احتیاط کند این احتیاط در فتوا است مثلاً بگوید که اگر به یک مکانی رود از راهی که سه فرسخ است و از راهی برگردد که پنج فرسخ است احتیاط کند بین قصر و تمام یا در روز جمعه جمع کند بین ظهر و جمعه آیا اینکه وظیفه من جمع بین قصر و تمام است این شبهه حکمیه است. آیا وظیفه من جمع بین ظهر و عصر است این شبهه حکمیه است. اما اگر شبهه شبهه موضوعیه باشد و فقیه احتیاط کرد این می شود فتوا به احتیاط مثلاً گفت اذا علم المکلف بنجاسة احد الانائین یجب علیه الاحتیاط باجتناّب عنهما یا گفت اذا علم بوجوب القبلة فی احدی الجهتین فیجب الاحتیاط بالجمع بینهما این شبهه موضوعیه است و افتاء به احتیاط است.

کلاً در شبهات موضوعیه هر جا فقیه احتیاط می گوید این فتوا به احتیاط اس و در شبهات حکمیه هر جا فقیه احتیاط می گوید این احتیاط در فتوا است. فرق این دو چه می باشد؟ عامی در شبهات موضوعیه که فقیه فتوا به احتیاط می دهد به مرجع دیگر که مفضل است رجوع کند اما در شبهات حکمیه وقتی فقیه می گوید احتیاط که احتیاط در افتاء است می تواند به مرجع مفضل رجوع کند.

در ما نحن فیه احتیاط در افتاء است یا افتاء به احتیاط؟ این شبهه حکمیه است که اگر روی بشره مو بود که اگر مسح کرد ماء به بشره می رسد سید می فرمایند که احتیاط کند یعنی مسحی کند که مسح بشره هم باشد لذا این احتیاط در افتاء است چرا که شبهه حکمیه است عامی یا باید احتیاط کند همانطور که مرجع گفته است یا به مرجع مفضل رجوع کند. لذا توضیح این مسئله این شد که این احتیاط در فتواست.

۱ دلیل احتیاط سید چه می باشد؟ چرا سید احتیاط کرده است؟

و يجب إزالة الموانع و الحواجب و اليقين بوصول الرطوبة إلى البشرة
و لا يكفي الظن و من قطع بعض قدمه مسح على الباقي و يستقط مع قطع
تمامه.

۲۵ مسألة لا إشكال في أنه يعتبر أن يكون المسح بنداوة الوضوء

فلا يجوز المسح بماء جديد و الأحوط أن يكون بالنداوة الباقية في الكف فلا يضع يده بعد تمامية
الغسل على سائر أعضاء الوضوء لئلا يمتزج ما في الكف بما فيها لكن الأقوى جواز ذلك و كفاية كونه
برطوبة الوضوء و إن كانت من سائر الأعضاء فلا يضر الامتزاج المزبور هذا إذا كانت البله باقية في اليد
و أما لو جفت فيجوز الأخذ من سائر الأعضاء بلا إشكال من غير ترتيب بينها على الأقوى و إن كان
الأحوط تقديم اللحية و الحواجب على غيرهما من سائر الأعضاء نعم الأحوط عدم أخذها مما خرج
من اللحية عن حد الوجه كالمسترسل منها و لو كان في الكف ما يكفي الرأس فقط مسح به الرأس ثم
يأخذ للرجلين من سائرهما على الأحوط و إلا فقد عرفت أن الأقوى جواز الأخذ مطلقا

۲۶ مسألة يشترط في المسح أن يتأثر الممسوح برطوبة الماسح

و أن يكون ذلك بواسطة الماسح لا بأمر آخر و إن كان على الممسوح رطوبة خارجة فإن كانت
قليلة غير مانعة من تأثير رطوبة الماسح فلا بأس - و إلا لا بد من تجفيفها و الشك في التأثير كالظن لا
يكفي بل لا بد من اليقين

۲۷ مسألة إذا كان على الماسح حاجب

و لو وصلة رقيقة لا بد من رفعه و لو لم يكن مانعا من تأثير رطوبته في الممسوح

۲۸ مسألة إذا لم يمكن المسح بباطن الكف يجزي المسح بظاهرها

و إن لم يكن عليه رطوبة نقلها من سائر المواضع إليه ثمَّ يمسح به و إن تعذر بالظاهر أيضا مسح بذراعه و مع عدمه رطوبته يأخذ من سائر المواضع و إن كان عدم التمكن من المسح بالباطن من جهة عدم الرطوبة و عدم إمكان الأخذ من سائر المواضع أعاد الوضوء و كذا بالنسبة إلى ظاهر الكف فإنه إذا كان عدم التمكن من المسح به عدم الرطوبة و عدم إمكان أخذها من سائر المواضع لا ينتقل إلى الذراع بل عليه أن يعيد

۲۹ مسألة إذا كانت الرطوبة على الماسح زائدة بحيث توجب جريان الماء على الممسوح لا يجب تقليلها

بل يقصد المسح بإمرار اليد و إن حصل به الغسل و الأولى تقليلها.

۳۰ مسألة يشترط في المسح إمرار الماسح على الممسوح

فلو عكس بطل نعم الحركة اليسيرة في الممسوح لا تضر بصدق المسح

۳۱ مسألة لو لم يمكن حفظ الرطوبة في الماسح من جهة الحر في الهواء

أو حرارة البدن أو نحو ذلك و لو باستعمال ماء كثير بحيث كلما أعاد الوضوء لم ينفع فالأقوى جواز المسح بالماء الجديد و الأحوط المسح باليد اليابسة ثمَّ بالماء الجديد ثمَّ التيمم أيضا.

۳۲ مسألة لا يجب في مسح الرجلين أن يضع يده على الأصابع

و يمسح إلى الكعبين بالتدريج فيجوز أن يضع تمام كفه على تمام ظهر القدم من طرف الطول إلى المفصل و يجرها قليلا بمقدار صدق المسح.

۳۳ مسألة يجوز المسح على الحائل

كالقناع و الخف و الجورب و نحوها في حال الضرورة من تقية أو برد يخاف منه على رجله أو لا يمكن معه نزع الخف مثلا و كذا لو خاف من سبع أو عدو أو نحو ذلك مما يصدق عليه الاضطراب من غير فرق بين مسح الرأس و الرجلين و لو كان الحائل متعددا لا يجب نزع ما يمكن و إن كان أحوط و في المسح على الحائل أيضا لا بد من الرطوبة المؤثرة في الماسح و كذا سائر ما يعتبر في مسح البشرة

۳۴ مسألة ضيق الوقت عن رفع الحائل أيضا مسوغ للمسح عليه

لكن لا يترك الاحتياط بضم التيمم أيضا

۳۵ مسألة إنما يجوز المسح على الحائل في الضرورات ما عدا التقية

إذا لم يمكن رفعها و لم يكن بد من المسح على الحائل و لو بالتأخير إلى آخر الوقت و أما في التقية فالأمر أوسع فلا يجب الذهاب إلى مكان لا تقية فيه و إن أمكن بلا مشقة نعم لو أمكنه و هو في ذلك المكان ترك التقية و إراءتهم المسح على الخف مثلا فالأحوط بل الأقوى ذلك و لا يجب بذل المال لرفع التقية بخلاف سائر الضرورات و الأحوط في التقية أيضا الحيلة في رفعها مطلقا

۳۶ مسألة لو ترك التقية في مقام وجوبها

و مسح على البشرة ففي صحة الوضوء إشكال.

۳۷ مسألة إذا علم بعد دخول الوقت أنه لو أخر الوضوء و الصلاة يضطر إلى المسح على الحائل

فالظاهر وجوب المبادرة إليه في غير ضرورة التقية و إن كان متوضئا و علم أنه لو أبطله يضطر إلى المسح على الحائل لا يجوز له الإبطال و إن كان ذلك قبل دخول الوقت فوجوب المبادرة أو حرمة الإبطال غير معلوم و أما إذا كان الاضطرار بسبب التقية فالظاهر عدم وجوب المبادرة و كذا يجوز الإبطال و إن كان بعد دخول الوقت لما مر من الوسعة في أمر التقية لكن الأولى و الأحوط فيها أيضا المبادرة أو عدم الإبطال

۳۸ مسألة لا فرق في جواز المسح على الحائل في حال الضرورة

بين الوضوء الواجب و المندوب.

۳۹ مسألة إذا اعتقد التقية أو تحقق إحدى الضرورات الأخر

فمسح على الحائل ثم بان أنه لم يكن موضع تقية أو ضرورة ففي صحة وضوئه إشكال.

۴۰ مسألة إذا أمكنت التقية بغسل الرجل فالأحوط تعيينه

و إن كان الأقوى جواز المسح على الحائل أيضا.

۴۱ مسألة إذا زال السبب المسوغ للمسح على الحائل من تقية أو ضرورة

فإن كان بعد الوضوء فالأقوى عدم وجوب إعادته و إن كان قبل الصلاة إلا إذا كانت بلة اليد باقية فيجب إعادة المسح و إن كان في أثناء الوضوء فالأقوى الإعادة إذا لم تبق البلة

۴۲ مسألة إذا عمل في مقام التقية بخلاف مذهب من يتقيه

ففي صحة وضوئه إشكال و إن كانت التقية ترتفع به كما إذا كان مذهبه وجوب المسح على الحائل دون غسل الرجلين فغسلهما أو بالعكس كما أنه لو ترك المسح و الغسل بالمرّة يبطل وضوؤه و إن ارتفعت التقية به أيضا

۴۳ مسألة يجوز في كل من الغسلات أن يصب على العضو عشر غرفات

بقصد غسلة واحدة فالمناطق في تعدد الغسل المستحب ثمانية الحرام ثلاثة ليس تعدد الصب بل تعدد الغسل مع القصد.

۴۴ مسألة يجب الابتداء في الغسل بالأعلى

لكن لا يجب الصب على الأعلى فلو صب على الأسفل و غسل من الأعلى بإعانة اليد صح

۴۵ مسألة الإسراف في ماء الوضوء مكروه

لكن الإسباغ مستحب و قد مر أنه يستحب أن يكون ماء الوضوء بمقدار مد و الظاهر أن ذلك لتمام ما يصرف فيه من أفعاله و مقدماته من المضمضة و الاستنشاق و غسل اليدين.

۴۶ مسألة يجوز الوضوء برمس الأعضاء

كما مر و يجوز برمس أحدها و إتيان البقية على المتعارف بل يجوز التبويض في غسل عضو واحد مع مراعاة الشروط المتقدمة من البدأ بالأعلى و عدم كون المسح بماء جديد و غيرهما

۴۷ مسألة يشكل صحة وضوء الوسواسي إذا زاد في غسل اليسرى من اليدين في الماء

من جهة لزوم المسح بالماء الجديد في بعض الأوقات بل إن قلنا بلزوم كون المسح ببلة الكف دون رطوبة سائر الأعضاء يجيء الإشكال في مبالغته في إمرار اليد لأنه يوجب مزج رطوبة الكف برطوبة الذراع

۴۸ مسألة في غير الوسواسي إذا بالغ في إمرار يده على اليسرى

لزيادة اليقين لا بأس به ما دام يصدق عليه أنه غسل واحد نعم بعد اليقين إذا صب عليها ماء خارجياً يشكل وإن كان الغرض منه زيادة اليقين لعدده في العرف غسلة أخرى وإذا كان غسله ليسرى بإجراء الماء من الإبريق مثلاً و زاد على مقدار الحاجة مع الاتصال لا يضر ما دام يعد غسلة واحدة.

۴۹ مسألة يكفي في مسح الرجلين المسح بواحدة من الأصابع الخمس إلى الكعبين

أيها كانت حتى الخنصر منها

يزدى، سيد محمد كاظم طباطبائي، العروة الوثقى (للسيد اليزدي)، ۲ جلد، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، بيروت - لبنان، دوم، ۱۴۰۹ هـ ق